

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՒԱՆՑԻ

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵԺ ԵՐԱՄԱՍԽԱՌՈՐԸ

ճեմք իրրեւ զմի այլի առանց պարսպի
եւ պահուողից ցրուեալք աստ եւ անդ.
եւ իմք զիս ոչխար ի մէջ գալլոց եւ
սրպէս զգաւինք ի մէջ առիւծուց. եւ Խ-
մենեքին իմք զերի ի ներքոյ անողորմ
տէրանց, որք վասն մեզաց մերոց ամե-
նայն օր տանջեն եւ շարժարեն զմեզ Խ-
զահուժեալք եւ ոչ կշտանան բնաւ, զի
տեսնի եւ աղբաւք իմք եւ ոչ կաշեմք
շարժիլ թալլ մի առանց երկկիւղի եւ մեն
փորձանայ: ...Եւ մեք որպէս զերկիր
ցամաքեալ որ կու հայի ջրոց, որ ի
յերկնից, եւ որպէս փափաքէ եղջերու
յաղչերս ջուրց, եւ որպէս սատաֆն
հայի ջրողին:

Ազարիս կաթողիկոսի կողմէ տրուած այս ցնցոյ
պատկերը մեր ժողովուրդին էր ժՁ. դարու երկ-
րորդ կէսին եւ անկէ ալ առաջ, ինչպէս որ շարու-
նակաւեցաւ ըլլալ, աւելի տատկութեամբ էր ար-
հաւիրմանու ամենէն ասկիւնները՝ յայտնի հա-
րիւրամեակներուն եւս: Դարեր շարունակ, մեր լայ-
նատարած հայրենիքը եղաւ ոտքի կոխման ասպա-
տակներու եւ իրարու դէմ խռատացող զազանացած
բանակներուն. չանցաւ տասնամեակ մը որ տոյժն ու
համաճարակը չարշաւէին շուրջ մեր եռյիմ ամիսն
ամենահետադուր անկիւններն անցաւ, եւ ինչպէս օր
մը որ հայը բարով արթնմար եւ գայի՜ք խաղաղ եւ
ապահով գիշերի մը յայտնվել լեցնէր իր ցերեկը:
հաւարի մէջ կորսուեցաւ ժողովուրդը մը ամբողջ եւ
գիրն ու ցրակամութիւնը, երգն ու գրիչը դարձան
բացատրիկ անհատներու մայմամ բացատրիկ զբաղում:

Եւ բայց համապարտ անյաւարտ եւ խա-
ւարին մէջ մոյմիսի, այս ժողովուրդը, անհատարտ
թէ որպէս հաւաքակամութիւն, հաւատաց միշտ քե-
րուոր գիշերներն ալ բնայնաւոր են արշալոյսով աւ
արեւով, պայծառ օրերու արգաստար սեղմերով:

Ու այս հաւատքին մերժանաւորաւ ուժով էր
որ, ժե. դարու առաջին կէտէն ետք, արիւնի ու ա-
ւերի. տարագրութեան եւ բռնագաղթերու ժամա-
նակին հագիւ պահ մը համգտացած, հայը մտածեց
իր եզգիկան սնունդին՝ գրիքն ու մերկին, քանդա-
կին ու կարծաղիկէին մտային:

Բայց ամ մտածեց մանաւանդ *սպուռն* գիրքին
մտային: Եւ այդ դարը ի՜ է սխրագործութիւններով
եւ իրագործումներով, պայքարով եւ, գո՛մէ ան-
գամի մը համար՝ յաղթանակով:

Ժե. դարը հայ տպագրութեան սկզբնաւորու-

թիւնը չի՛ տեսներ. այդ արդէն իրագործուած ըլլա-
նով 1512-ին, վեմենտիկի մէջ: Սակայն մանուանդ
1600-էն սկսեալ՝ հայկական իրակամութիւնը անպա-
նասեալ ու վկայ կ'ըլլայ հրաշալի երեւոյթի մը —
գիրքի առատութեան, եւ ամոր հետ եկող՝ զազա-
փարներու եւ ռուսման քեւատարած սխառութիւնը:

Ներկայ յօդուածը կը բանայ ամփոփ կերպով
տալ պատկերը Ոսկան Երեւանցիի տպագրական գոր-
ծունէութեան, միաժամանակ բնական յարմարի
սկզբնաւորման պայմաններն ու պատճառները. եւ
հետեւեալով մեծ երախտաւորի աշակերտներուն եւ
յայտնիներուն գործունէութեան, մինչեւ ժե-
ղարու առաջին տասնամեակը:

*

Հայերէն առաջին Առտուածաշունչի, ինչպէս
շատ մը այլ գիրքերու տպագրութիւնը ամփոփա-
կանօրէն կապ ունենալով Ու-
նոՐ — ՋՈՒՂԱ կան Երեւանցիի հետ ամբողջ-
ծիշու է գէթ ամփոփ կերպով
մերկայացնել այն միջավայրը եւ ա՛յն անձերը, ուր
եւ որոնց շուրջն տակ ապագայ տպագրիչը մեծցաւ
եւ կազմաւորուեցաւ:

Այդ միջավայրը Նոր-Ջուղան էր, Պարսկաս-
տանի Սլահան Բաղաֆի մեծ այդ արտարածման-
դաւաղարը, բնակուած 1605-ի Դահ-Արքատեան
բռնագաղթով Արարատեան մահալէին բայց մտնու-
ւորաբար վաճառաւի Ջուղայէն բնուած հայերէն:

Այս բռնագաղթը, իր տեսակին մէջ ամենէն
զարհուրդիւններէն մին, ի կատար ածուած գոյնալիմ
վայրագութեամբ եւ անգործութեամբ, ցամաքացուց
մեր հայրենիքին ու կտորակուած ժողովուրդին աչ-
մենէն յետին ուժի աշիցներն անցաւ, գիւղեր, գիւ-
ղաբաղաներ, աւաններ ու ամբողջ Բաղաֆին մէկ
օրէն միւսը ամայացուց, եւ մեր երկիրը զրկեց
բնիկ իր տարրէն:

Սակայն Դահ-Արքաւ, իր ժամանակի ըմբռնու-
մով՝ ազատամիտ բռնաւոր մըն էր, որ կրնար իր
անձնական փառատենչութիւններէն դուրս՝ տեսնել
մահւ անհրաժեշտութիւնը իր երկրին մէջ առաջ ու
զօրաւոր տնտեսութիւն մը աւանալու: Աւ այդ ամ
ամէն կարգի գիւրտութիւններ ընձեռեց տարապալման
յարաքանմանով իր հողը բերուած հայերուն. ըն-
ծայեց հողեր, գիւղեր, կալաւաններ, իւ արժայեկամ
հրովարտակներով հրամայեց զազակամներուն մե-
ղաւորներ չպատահաւել: Այս բարեպաշտութիւնէն
օգտուելով, Նոր-Ջուղայի մէջ 1608 թուականին կա-
ռուցուեցաւ Ս. Ամենափրկչեան վանքը, որ շուտով

գարձաւ աւամա եւ մշակութային գործունէութեան կեդրոն, երբ միւս կողմէ Հայաստանի վաճառքն ու մեծատոմարները կը ինքնին ստպատակողներու աւանդաւոր յարձակումներուն եւ տարառութիւններուն պատճառաւ անտանձնի պայմաններուն տակ:

Այս վամբը, շէքորտն վերակառուցուած 1635-ին, փայլեցաւ մանաւորաբար իր վամահայրներէն մէկուն: Կայտարար Նիսարացիի ապարդուութեան տարիներուն, երբ 1640-ին, հոս վերիկին յամենով ու զեկավարութեամբ այն հաստատուեցաւ տպարան մը՝ ամբողջութեամբ ինքնահմար. սեփական միջոցներով: Տպարանական մասնաւոր, փայտափորագիր տառերը, մշակուելու եւ նոյնիսկ բուլբուր պատրաստուած էին Նիսարացիի եւ իր աշակերտներու ձեռով: Եւ մարդիկ էին առնէ՞ն առնէ՞ն տեսնալ չէին մասնաւոր կամ տպարան:

Ոսկան Երեւանցի, որ 1614-ին ծնած էր Նոր-Ջուղա, Երեւանցի բայց Շահ-Աբրահամէն բռնազաւորին Պարսկաստան թերուած ծնողէ՞ մը, մայրական շատ անբաւարար ու ինքզին աւելու մը ինքն իր գրատուի Նիսարացիի հիմնած պոքրոցով եւ, հակառակ իր ծնողքի փափաքին (պաշտակաբար կը փափակէին զինքն առնուրական շէքնը...) կը մտնէ Ամենափրկչեան վամէ եւ կը սկսի ինքնուրու ծածօթանալ այն բոլոր ուսումներուն՝ որոնք կրնային դաստանդաւորի այդ օրերու մեր պարզակէզերականներուն կողմէ:

Այդ օրերուն, ինչպէս առաջ, Հայաստանի մեծագոյն մասը ենթակայ էր Հռոմէի առաքելութեան:

ՎԱՐՈՒԿ

ՎԱՐՈՒԿ ՆԱԽԱՐԱՐԱՆ ԵՒ ՆԱԽԱՐԱՐԱՆ ԵՒ ՆԱԽԱՐԱՐԱՆ

մէջ անգիւղացութեան եւ խաւարամիտ հայտնամեմբու հարեք էին. երբ լուսաւորեալ Նիսարացի կըրնար խարոյկահանդէսներ կազմակերպել կողմնակի կողմ կամ փոխիշխանի գիրքերով, եւ կամ երբ արտաստատուած սխալ գաղափարի մը համար կարելի էր անն մը խարոյկ հետել: Երբ այդպէս էր իւրաքայի մէջ, որքան աւելի խի՛տ տրեւէ՞ն էին ըլլալ մեր վերաբերմամբ՝ մեզ բրիտանիկութեան դարձնելու եւ կամ հաստատել ռապիտները. ամենք՞ որոնք ո՞չ մէկ միջոցի եւ ոչ մէկ պայմանի միջեւ խարոյկին պիտի չգտնէին՝ իրենց ճշգրտակի իրողութեան համար: Իսկ իրենց ճշգրտակի կարողութեան հետ յայտնուած, այն հայտնութեան, որ արեւմտ ճաշակեցներու մէջ կը լոյս տեսնէ որ օգնութեան աղաչական ձեւէ կ'երկարէր Նիսարացի իր սարսփափուն տակ պատահող Հռոմէի:

Բայց մեր առջեւ գոց մնացին բոլորի դռները, որովհետեւ հակառակ մեր տեկարարութեան, հակառակ որ բունակ եւ ազատաշէն էինք, համարականութիւնը ունենէ՞ն տեղաբնակութեան զննուելու մեր հաստատութեան դաստանդին վերաբերող հարցերն շարքի. մեր գոյնիւն ազատութիւնը Գրիգորիականին հետ չլիարժեքի. եւ կ'աւարտուի իրողութեան մեր աւանդութիւններն ու մտաւորականութիւններն չիւստեղծուելու:

Պարզաբաններու եւ դաստանդներու այն կամ-

հաշտութեան իր արդիւնք՝ ամեն տեղ էին կարողիկ գործիչները, որոնք չնուազող ինքնուրու կը պայտաւորէին ու կը թափանցէին մեր եկեղեցիներէն, վամբներն ու տուններէն ներս:

Լեւաստանի տիրաւորչական Նիկոյի օրերն էին. եւ Հայաստանի թէ՛ Պարսկաստանի Պարսկաստան հայ գաղութին մէջ իրենց գործունէութեամբ համարած-մօթ դարձած էին կարողիկ միաբանները՝ Պրոպագանդիստները: Կայտարար այս վերջերս, որ հետագային բարեկամութիւն պիտի հաստատուի Ոսկան վարդապետի հետ: Այս բարդիւնները, գրեթէ բոլորն ալ հաջողութեան հաշիւին չգտնուի եւ մեր ազգային պատմութեան ու աւանդութիւններուն, անհամարապատկանութիւններ ունենին հայ կրօնականներուն վերայ՝ որոնք, գամագամ պայմաններու թերութեով, չէին կրնար իմացական անհրաժեշտ գիտութիւնը ամբարել կամ մայրիկ Հայաստանեայց եկեղեցիի դաստանդներն ինքնուրու սկզբունքներուն տիրութեամբ յամալ: Բայց ամենակամ սարսփափիկ պայմաններու միջոցաւ էին մեծատոմարներն ու վամբները, եւ, պատմիչի մը վկայութեամբ, մասին վրայ կարելի էր հաշուել զիրի ծանօթութիւն ունեցող կրօնականները: Ս. Եւրմուծի կարողութեան, պարզեցումն տակ ճշգրտութեան եւ ինքնուրու ճշգրտութեան փախուստական կեանք մը կը վարէին: Հետեւաբար գարմամբ՝ է որ կարողիկ բարդիւններ տանձարձակ պատմութիւն ու ընդարձակ ասպարէզ գտած ըլլային իրենց զօրութեամբ գործունէութեան համար:

Սակայն թէ՛ պայմանները մինչ այդ ձեւաւորուելու էին ինքնուրու կարողութեան, Նոր-Ջուղայի եկեղեցականները պիտի փախուսէին իրանաւ թէ՛ յարաբերական խարոյկներէն: Եւ այդ եկեղեցական պարտականութեան ուղղակի թէ՛ կրօնական մեր հիմնական հարաւորութիւնները:

Այս կարեւորութիւններուն մեծագոյններն էր կենսաբան, որ անգիւղացութեան պատճառաւ ճաւառացուներուն ենթարկուած էր աշտարակ Սիւնն Ջուղայի եկեղեցիի հետ՝ երբ Լեւաստան կը գտնուի Նիկոյի օրերուն եւ երբ հայազեւր կարողիկներու հետ վերջին միջոցին չէր կրնար զվարճիլ բաւական թաւ կոյնական ըլլալը ստուգել... Այս տգիտութեան վերացման համար էր որ Եւրմուծին վերադարձին՝ իմ աւանդութեան ամենէն զարգացած վարդապետներէն՝ Միշիքիւնէրը դասեր կ'աւանդէ Սիւննի հետ եւ Նոր-Ջուղայի Ապարդուութեան կոչուելով կը հաստատուի իր կրթարանը, որ այնքան լայն պիտի տար խաւարայն տարիներուն:

Երեւանցի, որ Սիւննի դարձնելով էր՝ ըլլալով միաժամանակ խալարակաւ կենսաբանի տեղակերպ, մեծագոյն կ'օգտուի այն գիտութիւնէն զոր ամբարան էր իր ընկերը Միշիքիւնէրի աշակերտելով Երեւանի ու Եւրմուծի մէջ. բամ մը որով զոյրի ճշգրտութեան Եւրմուծի հետեւին պարզագոյններն տակ: Նիսարացիի եւ Սիւննի երբ կը վերադառնան Լեւաստանէ, Երեւանի մէջ կը գտնուի Միշիքիւնէրը եւ կը սկսի փախուստ

առանց անկէ՝ էջմիածնի միաբաններ լսելով գորգացացած այս վարդապետին համարաւ, կը խնդրեն կաթողիկոսին որ Միջինեքի էջմիածնին կանգէ՝ իրենց ալ դաստիարակելու իր գիտածը: Կեսարացի կը ճաշկերպէ Երեսնամ ամալ շրջան մը եւս եւ իր բով կը լսանէ Ոսկանը, այս վերջինի իսկ խառնաժողովը: Մինչ Սիմոն կը տեղափոխուի էջմիածին:

Կեսարացի Նոր-Ջուղայի Առաջնորդութեան դառնալին հետք Սիմոն եւ Ոսկան դարձեալ կը միանան իրարու Ամենափրկչեան վանքին մէջ եւ, ըստ Ոսկանի վկայութեան(*), Սիմոն իրեն կը սորվցնէ ինչ որ ստացած էր Միջինեքէն: Այս ընկերութեան իրարու բաւական բան կ'ընէ Սիմոն Ջուղայիցի ճկարագրին մասին. ան եւս հայ գործօճի եւ մշտնջերպային շարժումի նշխարաշատ գործիչներն էր կը համոզիստանայ եւ ինչիմակ է զանազան գրութիւններու, մտածանք տեղափոխութեան մը՝ որ կը թուի դարձեալ որ մէջ որպէս զատկաբար գործածուած բոլոր եւ որ տղայուած է գրութեան շատ ժամանակ վերջ, 1725-ին:

Այս անգիւրը կը պատահէ Մովսէս Գ. Տաքեւացիի (1629-1632) կաթողիկոսութեան օրերուն: Իր մով է որ կը սկսի էջմիածնի վերակառուցումի եւ փառքի իջարկներն Միջին շրջանը: Իր վախճանաւմէն հետք գաւ կը բարձրանայ փոխադրութեան Ա. Ագրակցի (1633-1635), որուն հետ կեսարացի աշակերտած է Մովսէսի: Փոխադրութեան մասնաւոր մասնաւոր է էջմիածնի կը կանգնէ Ոսկանը:

Հոն էր որ Ոսկանի կանգնէ մէջ մեծ փոփոխութիւն յառաջացնող անձի մը հանդիպեցաւ. ան կը կոչուէր Պօղոս Պրորոսի եւ Հռոմի կողմէ գրեւորած գործիքն էր, ան կը կարգած էր Ոսկանի թափանցել էջմիածնէն մերս եւ, փոխադրութեան կարողութիւնն հետ ծանօթանայ: Այս վարդապետը, որ գրուելուինն ու խորանակութիւնը ունէր իր ծրագրերը սփռուած լայնութեան շրջանը խորանակութեան շարժումն սկսեց, շահած էր վստահութիւնը շատերու եւ այդ վստահութիւնը հետագային, զանազան առիթներով գործածեց՝ ի ճշտապար իր ծրագրերը իրականացնելու:

Անս այս անձն էր որուն կը ծանօթանար Նոր-Ջուղայէն եկած ճաղաւանմաշ վարդապետը, ինչպէս զիմ կը կոչէ իշխանապետն ու, եւ ուղղակի տարուելով գործիչն գիտութեանն եւ զարգացումն, կը սկսի զատիկ առանց անկէ, փոխադրութեան անոր սորվցնելով հայերէն լեզու: Ըստ իր վկայութեան, կ'ուսանէ մաթի եւ առաջ լատիներէն ու ապա՝ գիտութիւն. քնարութիւն, իմաստասիրութիւն, երկրաչափութիւն եւ այլն:

Յետակ է որ Պրորոսի մաթիմ Ոսկանի հետ ծանօթանալը արդէն հայերէն գիտել, բայց չէիք մը տկար էր այդ լեզուին մէջ: Իսկ իր գիտեցած հայերէնը կարողիկ Պրորոսականայի Հռոմէ մէջ՝ սորվել:

գաւած հայերէնն էր, տղանտուած, յարաբերուած եւ ամենամաշիկ ըլլալու աստիճան խղարփուած՝ վառն մաքրութեան եւ յատկապէս... Գործախտարար Ոսկան ազգութեան Պրորոսիինն եւ անոր հայերէնն, եւ այս իրագործեան մէջ կը գտնուի անձնէն տեսար փառս մը շրջանի իրականութիւններուն ու տպանմաններուն մասին: Ոսկան, բաւական ուսում անարարած կեսարացիի մօտ իր աշակերտութեան օրերուն, զո՛րն է իմանալով հայերէն մը գիտեցած պիտի ըլլար երբ էջմիածնին կու գար. եւ ասկայն հոն, Պրորոսիի հետ ծանօթանալով, բոլորովին կ'ընկնուէր կարողիկ գործիչն ունեցած յայտնի կամ անգոյ ռուսման մեծ տղայութեան ու բարոյական կ'իշխար անոր ազգեցութեան տակ՝ իր մաքուր հայերէնը մտնալու չափ... Հայերէնի ուսուցիչը անհատական, որ իր աշակերտին յայտնի կ'ընդունէ՝ փոխանակ զանոնք ուղղելու: Այս փաստը տակայն ո՛չ մէկ ձեւով արտա կը թերէ Ոսկանի անձինն կամ մկարագրին, որովհետեւ դժբախտ իրագործիւն է որ անգործութեան մէջ մնացողներ անմիջապէս պիտի ընկնուին ճաղափարութեան իրենցմէ ասկի բարձր մտկարարակի վրայ գտնուողներու կողմէ:

Հետեւաբար զարմանալի չէ որ Ոսկանի դէմ գաւազան դժգոհութիւններ ու գանգատներ կը յարուցին էջմիածնի միաբաններու կողմէ, որովհետեւ անպահպանութեան Ոսկան իր ճոր գտնուած ռուսացիէն խանդավառութեան կընար ծայրայեղութիւններուն մէջ ինկած ըլլալ:

Էջմիածնի մէջ անցուցած այդ օրերուն է որ լատիններէն կը թարգմանէ զանազան ազգերէն (չէրիք մտածական ազգութիւն, որմէ մնալ մը կը տպենէ Վիճիկի մերկայ թիւին մէջ՝ ճաղափար մը տալու հետեւ որ հայերէնի մասին), ինչպէս մասնաւոր լատիններէն տեղափոխութիւն մը:

Ոսկան վարդապետ 1634-ին պիտի է գացած ըլլալ էջմիածնին. Նոր-Ջուղայի Ամենափրկչեան վանքին մէջ շարունակուած է կըր-

ՆՈՐ-ՋՈՐԴՈՅԻ ԹԱԿԱՆ ԳՐՈՐԴՈՒՆԵՐԻՆԸ ԵՒ ՅՊԼԻՆԻՆԸ

որուն ռուսմանակալ պահանջները այլեւս չէին տարապիտի ըլլար գեղանկի բանի մը ինչ ու պատուած ձեռագրերնոր՝ դժուար ճեպք բերին եւ պահուած վանքներու կամ մեծաւորներուն մէջ:

Այսպէս է որ իտալացի կեսարացիի եւ իր գործակցներուն եւ արտաքիններուն մէջ կը ծնի փառքաբար տղայուն մը ինքնելու, տղայութեան մը շրջով անհրաժեշտ գիտելու մեծ ամենապատեմ ունեցալու եւ հետեւաբար հայոց մէջ ռուսմը սիրեցնելու եւ տարածելու:

Նոյն փառքաբար ունեցած էին, Ամենափրկչի այս նախարարներէն առաջ, Մովսէստեղի մեծիւ Մովսէս եւ Փոխադրութեան կարողութիւններ, որմէ իրարու փոխանցած էին տղայութեան աշխատանք պիտիւն եւ առաջին անգամ իսկ տղայութեան աշխատանք տղայի իզոքը որպէս կտակ:

Հետեւաբար, անկախիւնութիւններու երեւութա-

(*) Ինքնակենսագրութիւն, Առաջին Դուրիւն-ցիի «Պատմութեան» Ոսկանեան 1668-ի տպագրութեան վերջաւորութեան 1

պէս ամբողջով պատի մը առջեւ գտնուելով, հաշտաւոր կեանքորոշեալ եւ իրենց յանգրտեմ կը ծրարեցին իրենց ձեռքով ու հնարամտութեամբ շինել ալմ' ինչ որ պայմաններու բերումով մը մարդկային անբարեհապաւնութեամբ պատճառով կը դասուէր իրենց։ Ու սեմանչի պատկեր մը կը բացուի մեր առջեւ, երբ, քանի մը տարիներու ամբողջատ աշխատանքներէ ետք 1640-ին կը հիմնուի Նոր-Ջուղայի լիննափրկչեան վանքի տարածքը, ուր ամեն ինչ' մասնով, գլխով, բուրբ, գիր եւ միանալ ինքնանմար էր. ստեղծուած արհեստաւոր մարդոց կամ կրօնականներու հնարքով ու կամով։ Ով որ տարրական գազափար մը ունի տպագրական արհեստի մասին, կրնայ եզրակացնել քէ ամբողջապայելի ինչ զփուտ-բուրքներու առջեւ պէտք է գտնուած ըլլամ այս ուխտակները, որոնք ո՛ր տպարան էին ստեղծ եւ ո՛ր ալ գիր կամ մասնով։

Առաջին տպուած գիրքը՝ հաստափոր Հէաբանց վարձ մը, տպագրական արհեստի տեսակներ իր բերութիւններով հանգեր, հրաշքի համագործը գործուած մըն է, երբ մտնուածն նկատու ունենալ ժամանակն ու պայմանները որոնց շրջանակին մէջ կը գործէին Նոր-Ջուղայեցիները։ Եթէ կը հաշար-տանալով ամեն վայրկեանն ու ամեն քնով քէ մշակոյթը սիրող ու ամօր համար գոնուող ժողովուրդ հեմ, ապա վերջապէս ճամն ժողովուրդի փաստերն են որ մարմնով ու շունչ կու տան մեր հայրապետ-քեան եւ բարձրամակաւ յայտարարութիւններուն։ Որովհետեւ Պարսկաստանի նման յաւարտ երկրի մը մէկ անկիւնին մէջ տպարան հիմնել ու գիրք տպել՝ ինքնին հերոսութիւն էր։

1642-ին կը տպուի երկրորդ գիրքը՝ «Ժամագիրք Առնեմ», դարձեալ հաստափոր հատար մը, համեմատաբար աւելի յոնարուած եւ աւելի ներկայաւոր։

Բացառիկ երևոյթ էր տպագրական այս գործունէութիւնը. մասնաւոր ամօր համար, որ, ինչպէս էր կը շնչուէ իր Հայկական Տպագրութիւնը աշխատութեան մէջ, այս գործունէութիւնը նկատու ունէր չէզոքացնելու ամբողջութեամբ եւ կարողիկ գործիչներու ազդեցութիւնը հայկական շրջանակներէ ներս։

Հետագային, 1688-ին նոյն տպարանն յայտ տեսած Քիթրի համառօտ վամ ինչպէս ճշմարիտ հաւատալով գրքին յաւարտամիմ մէջ գրուած է. «Արդ որովհետեւ աչ գայր յագգին մերայ տպագրատունն քէ տպուել յուրկնջուցեալ սփռելու էին ք տուես հայոց եւ ձեռագրով հազար տպուել եւ այսման ինքի որպէս տեսանէ՛ք. եւ յոյն տպ պալէ ինքիքին Յուստիկաց անմարք էր եւ անկար։ Զի մերս գիրք ինք հանց գրողն է ներհակ. վասն որոյ աչ կամին եւ ոչ թոյլ տան առ ի թաղմանայ մեղաքիտ արդոյ վարդապետայ գրեցեցոյն։ Այս տաղերը արձանագրուած են 1688-ին. նոյնն էր տպագրած սակայն 1620-ին, 1630-ին կամ 1640-ին։

1642-ի «Ժամագիրք Առնեմ»ի յիշատակարանին

մէջ կը հանդիպեմք հետեւեալ խօսքին. «...եւ գնով համեմատ վարդապետն որ երկուսի գնացեալ շրջի յաշխարհիմ լաւ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵՆԻ տիմացուց, արդեպի ուսնայ ի նոյնում եւ եկեալ ուղղացել է հաստատեցել գառ ի մէջ հայաստանաց։ Այս այն Յովհաննէսն է (յաճախ կոչուած Ջուղայեցի) որ նախքան Հէաբանց վարձի տպագրութիւնը, ապա ի վարար 1630-ին Կեստարացիի կողմէ գրուած էր «Հայտարարին լատինացուց», տպագրական արհեստին տիրանալու եւ թերեւս գիրքի շինել տալով հետը Նոր-Ջուղա բերելու համար։

Յովհաննէս վարդապետի առաջնութիւնը առաջին իսկ վայրկեանն արգելափակելու կը հանգիտի, գլխաւորաբար յարուցուած կարողիկ եկեղեցիին կողմէ։ Ի վերջոյ հայը հերձուածող էր եւ ամբարձր էր ամեն ձեւով ազդել համընտանայ աչք հերձուածող շարունակելու եւ տեսականացնել ճշմարտ տպագրական աշխատանքներուն։ Վեներաբան եւ շըռ-ռուի մէջ երկար ժամանակ մնալէ ետք իր ձուլի տուած գիրքով կ'անցնի ի վրան (Խաւրիտ) եւ, հակառակ արգելափակելու եւ դժարարութիւններու՝ կը տպէ «Մազմուս» մը 1643-ին եւ օրինակներն առ գիրքը հետը մամբայ կ'ելլի ղեկի Նոր-Ջուղա։ Տեղ հասնելով Կեստարացին կը գտնէ վախճանած իր տըպագրական գործունէութիւնը այս անգամ կը համընդհանրապէս կ'արգիլուի հայերէն ընդգրկութեան, այնպէս որ «Պարզատմութեան» մը տպելէ ետք (1647) կ'անցնի ելքմածին։

Իրով ատաղ սակայն նոյն նպատակով վեներաբան եւ Հանով կը մեկնի արդի Յովհաննէս մը, Անկիւրացի կոչուած, որ իր կարգին մօտ վեց տարի կը ղեկըրի Բաղաթէ Բաղաթ, ճաշկոյց Յովհաննէսն տարբեր՝ կը մշակէ մտերմութիւնը կարողիկ կրօնականներուն, նոյնիսկ քաղաքային կ'ըլլայ եւ գրա-բանիչի նման աստուծոյ կը վարէ. եւ ի վերջոյ 1642-ին կը տպէ «Մազմուս» մը եւ յաջորդ տարի ալ «Երեսուն Որդի» վեներաբան մը։

Երկու Յովհաննէսներու այս փորձերը, ինչպէս կը տեսնուի, մեծ գոհողութիւններով ու աշխատանքով յառաջ տարուած ըլլալով հանգեր մեծ բան մը չեն ձեռնարկել միջոյ աչք կատարուած տպագրական ճիգին վրայ։ Թերեւս նշանակելի կտը ըլլայ առաւելաբար այն՝ որ առաջին անգամ կը տպուէր Ներսէս Շնորհալիի «Երեսուն Որդի» չափածոյ երկը, որ հետագային բազմաթիւ վերահատարակութիւններու պիտի արժանանար։

Ձեռով մը այս փորձը կրկնելով կը սկսի իր գործունէութիւնը Մատթէոս Խարեցի, որ փոխապէս կարողիկայի յաջորդ Յակոբ Ջուղայեցիի (1635-1680) հրահանգով կը գրուէր Երուսաղ, նոյն նպատակով։ Երբեք սակայն իր արհեստը իր եւ ղեկի, լաւ գծագրող եւ հաւանաբար բուսական տարիքաւ, երբ 1656-ին մամբայ կ'ըլլար։

Եւ, ըստ աւանդութիւն դարձած տեղորոշման, Երեւանի եւ Բաղաթ կ'ազդէր նախ ղեկի վեներաբան,

ուր կարող արհեստաւորներ չգտնելով՝ կը դիմէր Հոռով։ Անաստիկ Թէ Ի՛նչ կը գրէ այս մտտին։
«...Դիմեցի ի մենէ Հոռով, անդ եւս եղէ վերահասու որ ոչ կային վարդապետութեան կատարելագոյն այսմ գործոյն եւ մանաւանդ ուժեղք եւ հակառակասեցք եւ բարեհաստացք կեդրոնցին գծեմութենէ, եւ գծողմաք առ թ խորանել զայս գործ որ եւ եղեւ իսկ հրաման ել ի Ժողովոցն յայտէս։ Որք ինչ արեւա մերովից արհեստաւորք այսմ գործոյ մի ոչ ի խնացի հանել զայս ուղեւտ եւ տայ ի ձեռս հայոց եւ որք անորդընելալ արագցնել զայս գործ Ժամկուտ եւ կամ յայտնի պատիժ սաստիկ կրելոց են։ Ի մէնջ եւս կամէին ահալցանալին։ Բայց ոչինչ էր փոխք մեզ սոցին որոտմունք։ Մտնցի ի Հոռով ամբաս ի (Տ) անող գործոյն եւ քահիցս անգամ աղտաբարի կարտինալաց Ժողովին եւ Փափին իսկ։ Բայց ոչ կեցեւ Հնաք»^(*)։

Հոռ, այս առիթուն մէջնէ իսկ կը գզմամ տարբերութիւնը որ կար Մարեցիի եւ իր ճարտարներուն միջեւ։ Մէկը որ Հոռով մէջ գտնուելով եւ Պապի անասմամ իշխանութեան գիտակ ըլլալով հանդերձ կրնայ համարակալորէմ գրել Թէ գրայց յալին էր փոյթ մեզ սոցին որոտմունքէ, այդպիսիմ որոշ է որ վնաս է յայտդիլ անպայմանօրէն իր ձեռնարկութեան մէջ։

Եւ Մարեցիի վիճակուեցաւ զուրի համի իր ճշգրտակը, կամ, աւելի ճշգրիտ ըլլալու համար՝ տեսնել իր գործին սկզբնաւորութիւնը։

Որովհետեւ վերջնականօրէն հիասքափ Հոռովն եւ անոր ճեմեանի՛ք օժանդակութեմնէ, կը հեռանայ եւ շեյնալ դիմեցի ի յերկիրն Յօլանդա, ի գեղեցկաշէմ վայելուչ քաղաքն Ամսթըրտամ, ուր կը պատահաստակ տպել Շմորիայի՛ն ՅՅիտու Որդիքն։ Գիրքերս գծագրութեան եւ ձուլման գործը կը յաճանէ Քրիստափոր վան Տայքին։

1680-ին, հուզի տառապեակ մը պատրաստ, Մարեցի կը սկսի ճՅիտու Որդիքի սպագրութիւնը։ Սակայն, ինչպէս յիշեցնէմ վերը, ապահովաբար բաւական տարիքատ ամմ ըլլալու էր ինչ, որովհետեւ սպագրութիւնը հազիւ կէսին հասած՝ հիւանդամայով անկողին կ'իյնայ։

Մարեցի յաջողած էր առանց գիրք մը սկսած ըլլալու՝ ինչպիսի Ժամը պարտքերու տակ...։ Ու աւելի քարճաւորան չէ, որովհետեւ այժմ իսկ դժուար կ'ընենեմք որ մտդիկ հեռաւոր էջմիսի՛նէմ գացած ըլլամ մինչեւ Հոլանտա, Ամսթըրտամ՝ սպագրամ հիմնելով գիրք հրատարակելու համար։ Դժուար ամառ կամար՝ որ կը գիտակցիմք անհամար դժուարութիւններուն, բայց մտնանալ անտանելի ծախսերուն, որոնք պէտք էր պատմադատելիմ մտնմ ձեռնարկութեմնէ մը։ Մարեցի չի խրոչի որ կը հաստատէ իր սպագրամն ու տշխատմէ կը սկսի։ Բորք էր Թէ ուրկէ՛ կրնայ գտած ըլլայ մեղիականմ ծախսերուն համար անխաթեշտ դրամք։ Կարողիկուք չէր կրնար ճիւղական կարեւոր օժանդակութիւն մը

ընձեռած ըլլալ, քանի որ Մայր Աթոռը ի՛նչ պարտքերու տակ կը հեծէր։

Հիտուաբար պարտապահանջներ կը սպոտնան ճարտաստաւոր սպագրամն փռակի տալ եւ կը բոլորէին ծերունի դպիքին սմառին շուրջ։ Բարեբախտ գուգաղիկութիւն մըն է այդ տարիներուն Ամսթըրտամի մէջ ճերկալալութիւնը Զուգայեցի վաճառականի մը՝ Աւետիս Ղլիճնցիի, որ Ոսկեմ վարդապետ Երեւանցիի եղբայրն էր։ Զանազան կողմերով վիպականին սակմանները մտնող այս գուգաղիկութիւնը փրկաբար կ'ըլլայ Մարեցիի սպագրամին համար, որ քակեցեւ Սեւտիս կը համաձայնի ընկեր դառնալ մտնամերին, այն պայմանով՝ որ գործատուներ կոչուի Սուրբ Էջմիածին եւ Սուրբ Սարգիս Ջօրապարի անունով եւ հասոյթը յատկացուի Եջմիածինէ։ Վաճառականը ճոյնիսկ յաճան կ'ամռէ աշխատի տը պարամն մէջ։

Մարեցի կը մահանայ 1681-ի ընթացքին եւ Աւետիս կը մնայ առանձին, անբաշտութեան մէջ։ Կատարակ իր քառերը։ «...Որժամ որ մտաւ (Մարեցիին) եւ իբրեւ որք մնացի Ամէսթըրտամ վաճառ մը որ սրբապաղք ոչ գոյր բայց միայն եւ ի կարողացող, որ չէ իրտա Հճճուտ։ Ժամանակ մի տարէկուեալ եւ պարագ միտդի եւ եւ սահմանք եւ գործին եւ մակն։ Բ. ամիս Ժամանակ անցաւ, սկսան հաւելն դնալ ի դէմ արեւելս ի քաղաքն Զորմեայ, աթոռն սուրբն Պողոկարոսի որ է յօթնասնիցն։ Անճարութեան սկսայ մնացել ԺԻ տեսնել, սպագրեցի վախելով։ Այսպէս սրբապաղքեմ. օրինակն եղի մի կողմ, տը պայգրածն մի կողմ. մին կու հայի օրինակն, մի ի սպագրածն. յորժամ որ սխալ լինէր կու մէկնէ։ Այսպէս սրբապաղքի մնացեալ ԺԻ տեսնել սպայ ուսայ ըզբարալընի որ դուրին էր։ ...Ամէն սէղալիս թողութիւն սակէ որ իմ կարքս այս էր, ոչ կարիճ շարայըրէր բան գրոյթ»^(*)։

Վաճառական մարդ մը, կիսապաղէտ, տարբերաւ թեւ մը շալակին, որ ճՅիտու Որդիք կը սըբազրէ գիրքերու գծագրութիւնները ունենալով որպէս ուղեցոյց, որ որ յետալ կը գրէ Թէ սպայ ուսայ ըզբարալընիմ որ դուրին էր...։ Ո՛չ, դիւրին չէր եղած, չէր կրնար ըլլալ այդ առաւաղմէր, եւ մեզի կը մնայ միայն հիմաւայ այս մարդուն ոգին եւ ճարտարածութեան վրայ։ Կարգեցէ՛մ ճերկայ Թիւով սպագրող յիշատակարաններուն մէջ 1680-ի ճՅիտու Որդիքի մտը, եւ այդ առն՝մ միայն կրնամ գրալ Թէ որժամ մակերեսներուն, որժամ ին՛չ՛մ է գաւառը «բարեստարան» Գարեգին Լեւոնեանի, որ Հայ գիրքը եւ սպագրութեան արուեստը՝ գրքին մէջ կը գրէ (էջ 106)։ «Այս էր անա Աւետիս Ղլիճնցի գործունէութեան կալուստական արժէքը։ Չենք կապեմուք, որ ճաւ, արդէս առեւարական, շահագրգռուած է եղի հրատարակած գրքերի հասոյթով. գիրք մը որ անտակալ աղբաճ էր, որ աւերէր իր սպագրագրեցէ»։

(*) ճՅիտու Որդիք, 1680, Ամսթըրտամ, Յիւստակարան։

(*) ճՅիտու Որդիք, 1680, Ամսթըրտամ, Յիւստակարան։

Եթէ Աւետիս առեւտրական նպատակներով մօտեցած ըլլար տպարանին, շուտով պիտի հեռանար Դարեցիէն եւ ո՛չ մէկ կապ պիտի ուզէր շահնակ ճեղքարկութեան մը հետ՝ որ, տրուած պայմաններուն տակ, միայն *գնաս* կրնար ընել եւ ոչ թէ շերտատարական գրքերի հասոյթս կուտակել: Պէտք չէ մոռնալ որ Աւետիս Նոր-Ջուղայեցի էր, այսինքն իր արեւմ մէջ էր առեւտրական-վաճառականի բնագրը, եւր հասաւարթինք: Ո՛չ, բայց տուեալներով, Ա-

ինք տեղեացող մը ըլլար ճիւղական շահի եւ առեւտուրի, ո՛չ մէկ գնով պիտի ուզէր երկրորդ անգ մը բերել գործին մէջ, նոյնիսկ եթէ այդ անգը ըլլար իր եղբայրը: Իսկ, հետագային, երբ տպարանը փոխադրուած էր Մարտիկա եւ Ոսկան վայրնամած, կը համոզիպիմք Աւետիսի անունին՝ իբր գիրքերու տրպագրական ծախսերը հոգացող եւ ճմտականարար, Այգ աստի՛ ալ արդեօք շահ կ'ակնկալէր ամ տպարանէ մը՝ որ իր գոյութեան ակելի քան տասնհինգ

«Աստուածաշունչ», Ամստերտմ, 1666:

ւետիս միմիայն փափա՞ղ էր ապագայում գործունէութեան: Ու իր այդ փափաին գրգռմով էր ապահովար որ գրք իր եղբոր՝ Ոսկան վարդապետի, այդ օրերուն վաճառար Ուշիի վանին: Իր փափաքն էր որ Ոսկան Ամստերտմ երբոր եւ տէր կանգնէր Ս. Էմիլիանի եւ Ս. Մարգարէ անունով տպարանին, քանի որ ինք պիտի չկարենար իր շուրջապիտանութեան գրական աշխատանք տանել: Եթէ

առիթմերու ընթացին միայն ճիւղական վնաս հասցուած էր իր տէրերուն...:

Գլխինց 1661-ին կը ուզէ ճմտագիրքէ մը, եւ 1662-ին, Էմիլիանէն գրկուած Կարապետ վարդապետ Անդրիանոսի հետ՝ ճնշուած մը: Անուանիկ հաստնէր յիշատակարանէն. «...Եւ որք ապա զնկարմբ Աստուծոյ զնկարմբ Գրիգոր, գրաւորն երկամբ եւ զքանոմբ աշխատութեամբ չարար-

ձան ևս գտնատարարն ապարանիս, զՏէր Ոսկանի
Բարունանցիպետի զգործայրն, զԹէոդորոսի որդի զԵ-
րուանցի Ղիկենց Աւետիսն... Հուսկ յետոյ Հայնք-
ցէք ևս վասն իմ վերջալոյս եւ անաթանիս, որչառոյ
Տէր Թովհաննիսի՝ Կարապետի կրօնաւորի Անդրեա-
նացոյ, ևս կարենցալ զոլ բանի սպասաւորի։
...Երկրն անգամ խելգրեմ ի սիրելեացդ իմոց, յիշել
առ Քրիստոս զՋուզգոյցի խոյն Շահբանն, ...Կան
զընկերն իւր Միդկենց Թովհանն, ...զի յոյժ
օգնական եղև ձեզ ի նեղութեան ձերում. զանդի
տարակուսեալ պաշարեալք վասն զբաժի եւ բազումք
ոչնիկն կարողութիւն, թոյց ոչ կարէին գտնել թէ
զգիրն աւարտէաք. իսկ սա ձեռնառն եղև եւ ես
ձեզ ա եւ ինչ ժառչել, որով աւարտեցինք...» (*):

Այս տաղերէն կարելի է հետևումը թէ Աւետիս
Ղիկենց ի՞նչ շնորհատարակած գրքերի հետադարձի ա-
կընկալութիւն կրճար անկեղծ ըլլալ Գ. Ղևոնդեանի
կողմէ ՎԻՍ Թար տեսակի տարամէ՞նց ճկատւած գիր-
քէն...:

Ոսկան վարդապետ Երեւանցի 1662-ին, Յակոբ
Ջուզգոյցի կաթողիկոսի հրամանով եւ եղբոր՝ Ա-
ւետիս Ղիկենցի ճամակին իբր
ՈՍԿԱՆ ԴԷՊԻ տղայի՛ն կը ձգէ Ուշիկ վանքի
Վանահայրաքեօն իր պաշտօնը
եւ ճամբայ կ'իլլէ գեղի եւ-
րոպայ, ամուլտս ոտանձնելու համար Ուսկարտանի
տպարանին պատասխանատուութիւնը եւ մամուլանոց
տպելու այնքան ցամկացումը Աստուածաշունչը։

Ոսկան վարդապետ (որ ճախեմս մեկնիլը կա-
թողիկոսէն եղանկադասական օժտւալ կը ստանայ) իր
հետ կը տանի Աստուածաշունչի ձեռագիր օրինակ
սը, գայն իբրեւ օրինակ գործածելու համար տը-
պագրութեան պարագային։ Այս ամիս ձեռագիրն Եր-
ւան մէջ Ոսկան եւ Պօլսոս Պիրամիի գտնազան փա-
փոխութիւններ մտնուցած էին եւ իսթաբուլում ու
գեղձած էին հիմեղերորդ պարու գեղեցիկ թարգմա-
նութեան մասեր։ Արդէն, Ոսկանեան Աստուածա-
շունչի մասին կատարուելիք գլխաւոր բնագրասու-
թիւնը՝ մեր ճախնիքներու լեզուն ազատած եւ
Սուրբ Գրքի դասաւորումն ու դասակարգումը լա-
տինական վաւերագրային հետ համաձայնեցնել ջա-
նացած ըլլալն է։

Իր ուղեւորութեան սուտին մասին առնչու-
թեամբ մամուլամանութիւններ կը պահօնը. չնեմ
գիտեր թէ էյմիսմեն իշիւէլ ետք ի՞նչ ուղղու-
թեամբ յառապատու կամ ո՞ր բաղաձայնը հանդիպե-
ցաւ։ Արդեօք միկնիս լիպոնն հասնիլը որեւէ
փորձ կատարե՞ց ապահովելու համար Յիւսկան օ-
ժտնակալութիւնը մեծահարմարութեամբ կամ վանա-
նակալներու։ Դոյմիսի եթէ մօտեցաւ ամուսնանալու՝
ամլաբաղ ամացած պիտի ըլլամ իր բաժնիքը, բանի որ
աւելի վրքը, Նուրագայի մէջ քաւական դժուարու-
թիւններ պիտի ունենայ Յիւսկանի տնտեսական։

Լեւ, Յիւսկանի ընկալած Ոսկան Երեւանցիի ճամբոր-
դութիւնը, այնպէս կը խելագործէ՝ իբրեւ թէ ամ էյ-

(*) Գեղարքայ, 1662, Ամսագրատմ., Յիշատա-
կարան

միտմեն զալով Զմիւռնիա հասած՝ եւ անէն ճառ
նստած ըլլալ գեղի լիպոնն. տնտեսիկ ինքորդ
տարակալ ճախատասութիւնը. Վեմենց շատ ճրամ
(Ոսկանին) յափշտակել էր Աստուածաշունչ տպագ-
րելու միտքը։ Եւ որպէսզի հեշտ լիկն մի այդպիսի
մեծ գործ կատարելը, ճա վնեց ճախեմս Աւետիս-
րում գնալը՝ ապակիցներ որոնել իտալիայում։
Զմիւռնիայի մա ճամակ է գրում իր աշակերտ
կարագին վարդապետին, յոյժնարարելով ճրամ
գործը երեքի վրայ չը գցել միկնիս իր տեղ հաւա-
նելը» (Հէլայկան տպագրութիւնը, էջ 264)։

Յայտնապէս թիւրիմացութիւն մը կայ այստեղ,
որովհետեւ Ոսկան վարդապետ ա՛յ մէկ պատճառ
ունէր Զմիւռնիոյ մէջ երկար մնալու եւ հետեւաբար
իր աշակերտ կարագին վարդապետ Անդրեան-
ցիին ճամակ գրելու։ Եւ մամուլանի՝ Երեւանցի ի՞նչ
կը վկայէ այս մասին՝ 1665-ին Յմայքոստան մէջ
կարագին վարդապետի կողմէ սկսուած եւ իր ձեռ-
նով աւարտած Հեթանոսի յիշատակարանով. «Եւս
նուստաւ յամենից եւ ամուսմբ միայն բանի սպա-
սաւորոյ՝ եւ ոչ գործով, Ոսկան վարդապետս, երա-
մամաւ վեհապաւ կաթողիկոսին Հայոց Տեառն Յա-
կարայ եկի ի Լիվոնիա, ի ճառանմցիտմ գրա-
դունիկ՝ յաղագս տպարանին։ Եւ գտնալ ահչ գեղ-
թայքն իմ գլխտիս գի գնայր յի՞միւսնիս, վառն ու-
րոյ գտպարման առի ի ձեռագր նարս ձեռագրով իւ-
րով։ Եւ գրքիս սո սեպական աշակերտն իմ Կարա-
պետ վարդապետ որ էր յի՞մաւէրում...»։

Ուրեմն լիվոնոյէն է որ Ոսկան կը գրէ իր ա-
շակերտին՝ շարունակել տպագրական աշխատանի-
ւները միկնիս իր ժամանակը։ Այս գրուելութիւնը ամ-
շունտ ամբար համար՝ որ լիվոնոյի մէջ շուտով ինք
այն հերթակցութեան եկած իր թէ պիտի չկարենար
տեղւորել եւս վանաակալներէն ճիւղական օգնա-
լիւն ստանալ, եւ թէ տարիւրած պիտի ըլլար տա-
կալին որոնումներ կատարել եւ ուրիշ բաղաձայն
եւս հանդիպիլ ճոյն, ինչպէս ճառն այլ ճախակնե-
րով։

Յամենայնդէպ, լիվոնոյի մէջ կարճ ժամանակ
մը մնալ եւ ճիւղական ժամանակութեան համար ա-
պարդիւն դիմումներ ընելէ ետք կը մեկնի Հառն,
Հոյնիայ անդ գտցի յայտնութիւն գործառնու-
թեամբ, ինչպէս ինք կը գրէ Աստուածաշունչի յի-
շատակարանին մէջ։

Ինչո՞ւ սակայն այս յապագումը լիվոնոյի եւ
Հառնի մէջ։

Նախ ամբար համար որ Ոսկան կը փախաւքը
գործի ձեռնարկելէ առաջ Աստուածաշունչի (ինչպէս
նախ տարբեր գիրքերու) տպագրութեան անհրա-
ժեշտ գաւազան ի ձեռնի առնեալ։ Բայց տակիւ երե-
ւաւարական պատճառն էր եւ իրազեկութեան մէկ մտաւ
միայն։ Ուրովհետեւ, եթէ դրամը ապահովվել էր
իր ճախական, այդ աւագութեամբ ի՞նչ կը յառա-
գանի Հառնի մէջ՝ ուր կայ վանաակալներ մեծ
թիւս եւ չէին կազմեր եւ տակալին, ինչո՞ւ վեհա-
սիկ չէր երթար Ոսկան, բաղաձ մը՝ որ բազմաթիւ
կայ վանաակալներ կային, որոնք կ'ապրէին որպէս

կազմակերպւած համայնք մը գրեթէ՝ իրենց հինգ-հինգիս է հաշիւով:

Կը թուի թէ Ոսկանի այս այցելութիւններուն բուն նպատակը եղած է Մատենադարանի տարածքը լի-վառն կամ չկողմ (հս կամ թերեւս վեհտիկ) փո-խադրել, եւ ասիկա՝ քանի մը պատճառներով: Նախ ամբո համար նր Մատենադարան, որպէս բազմակամ քաղաք, Կաթողիկէ եղբայրական քրիստոնէական իր վը-րայ իրաւորած էր ու հոն տպուած գիրքերը կա-կածելի էին յայտ կաթողիկէներու եւ մամուլի՝ ա-ւանդակային հայերու: Զարմանալի էր թուի այս պարագան, երբ յիշեմք որ ասիկա քանի մը երկու դար վերջ՝ Կարա-Մուրզա եւ ուրիշներ բողոքական ըլ-լալու յանձնառեալով ամբաստանուեցան՝ իրենց կազմու-ծը կամեա երգչախումբներով համար... Որոշուեց, Ոսկան՝ Պրիմատիկի հետ իր ունեցած բարեկամա-րեւելէ հետեւեցնելով եւ աշխարհ տղան տարիւնք այս վերջինին դիմաւորեց: Ստորագր խորաման-կութեամբ՝ կրնար կարծած ըլլալ թէ կաթողիկէ երկրի մը մէջ ասիկա գիրքին պիտի ըլլար տպագրական գործ մը սկսել: Եւ նոյնիսկ միւսկանով թէ բարոյա-կան օժանդակութիւն ստանալ քրիստոնէայ եր-գացիներէն: Այդպէս չէին բնա Մեզապարտ, Ար-գար Թախթաբեկ, Սուլթանաբեկ, երկու Յովհաննէ-ները եւ ամենավերջինը՝ Մարգին: Մեծ հաւատով եւ վստահութեամբ չէին դիմած գէղի չէին եւ վե-հտիկ՝ միշտ օգնութեամբ եւ օժանդակութեամբ յո-սով: Սակայն միշտ ալ յուստիար չէին եղած ա-նոնք:

Ինչպէս յիշեցիմք արդէն Նոր-Ջուղայի մէջ 1688-ին տպուած Յովհաննէ Մարգին գրքին յիշա-տակարանին առիթով, եւ ինչպէս Մարգինի յիշա-տակարանէն ալ մէջքերեցիմք, կաթողիկէները չէր հանդուրժեր ի՞ր իսկ հոգին վրայ ունեցալ տպագր-մը՝ որ պիտի ծառայէր շինարարութեան հայերուն հայաբնակչու ծիսական ու դաստիարակական գիր-քեր. բոլորն՝ սրունք ամենէն ցորաւոր եւ հետաւ գե-նքին էին այդ օրերուն փոքրիկ կրօնական վիճա-րաւարութեան եւ պայքարին մէջ:

Կրիկանք թագաւորութեան շրջանէն սկսեալ, հայ թագաւորներ կամ կաթողիկոսներ զանազան ա-րիքներով դիմումներ կատարել էին չէին մտ, ամենակարգ Պապին օգնութիւնն ու միջնորդ-ութիւնը ապահովելով: Այս հաւանական օգնութեան հաշիւն ամենք (յարեալ բանաստեղծ ունիւթա-ներէ եւ կաթողիկէ այլ գործիչներէ), ստիպուել էին դաստիարակ թուրքեր ալ գրել: Հայեր ամբողջա-րեւի կերպով միշտ յուսացող էին երազային (եւ մանկական Պապին) իրենց հաւանքի օգնութեան, ասանց պահ մը իսկ ճիշտի ունեւորութեան թէ մեծագոր-կութեամբ ա՛յլ մէկ պարագայի գործնականօրէն արտայայտու-ծը հայութեան համոզել իր ունեցած լուրերն ու գործը: Միեւնոյն ժամանակ մարդա-պետ Զարեհանդեան իր Հատուցութեան չնչնակա-ն ճարտարութեամբ գործին մէջ հետեւեալ չնչնախորհիկ տարրեր ունի այս ուղղութեամբ (չէ 39): ՀՄԱՄԱՄ-ւոր մտադրութիւն եւ քորով ցուցեր էին մերագոյնաց-ման չնչնակա քաղաքականութեան առաջին վրայ

բազմազ հայաբնակ: Ձեռնարկն ունիմք մատակ-մեր, ծանրակշիւ եւ մեծ գնահատութեամբ արտա-մատուց, մեծ Բաղրամյան տնակներով փոխա-դար վստահութեամբ գրուած եւ ընդունուած ի Ռուսիոյն թագաւորաց մեղք եւ ի հայաբնակաց առ քաղաքականութեան չնչնակա, եւ անոնց տրուած պատասխանի կամ ցրաւոր յանձնարարութիւն ալ քրիստոնէայ թագաւոր Ներսիսի, իստիկ կամ միջնորդութեամբ, երբեմն ման դրամական տրոփ եւ հարկ տնտեսութեան տնտեսի: Ման ցիմուք, ժամա-նելու յոգնութիւն վերահաս մահաւան վտանգի մէջ գտնուող ազգի մը եւ ժողովրդեան: Սակայն ամեն ջանքերով ալ կարելի չեղաւ այդ օգնութեան խափա-նել, եւ Միշտիկի հայաբնակչութեամբ ժամանակ՝ արդէն կատարուած իրաւութիւն մէջ այն, եւ լա-յաստան՝ ամեն իրեն գրացի եւ անմահակց ազգաց համեմատ՝ ինչպէս անցեցիւ էր իր փառաւոր կեան-քը, պիտի ունենար ման ամբողջականութիւնը. պատմութեան անհրաժեշտ օրէնքին չէր կրցած գեր-ծնալ:

Գիշերիկ կերպով ըսուած խօսքեր այս բոլորը, որոնք սակայն իրականութեան չեն համապատասխա-ններ, նոյնիսկ կապ չունին ամբո հետ: Պրոպիետի-Պապերու մեզի համոզող ունեցած ճշմարտութեամբ մտադ-րութեան եւ գործիչին մտնին կրնան շատ լաւ վիշ-յել ունիւթութեան՝ կրիկիկ, եւ կաթողիկէ բարոյ-յութեան գործիչները՝ Հայաստանի ու Պարսկաս-տանի մէջ... Ի՞նչ սէր արդարեւ՝ որ կը ստիպ-գիրքին մահաւոր քրիստոնէայ ժողովուրդ մը ք-րիստոնէութեան զարմեղի տշխատի, բոլորովին ունեւս բնած ոչ-քրիստոնէաներու փրկութեան գործը...: Այն ճշմարտութեան մատակցելը, որոնք կ'ակնարկել յարգելի հեղինակը, ռվկտառիկ ամենի ախիճներուն խաղալիք զարմած խնայելուք գրուած արիւնքներէ ազերսագրերն են, որոնք բոլորն ալ ան-պատասխան մնացին եւ անարդիւն. որովհետեւ ան-հաստեղծ կողմէ գրեթէ բոլորեան տակ գրուած այդ բոլորութեան չէր ընկերամար ամբողջ ժող-վուրդի մը դաստիարակութիւնը, հոգեփոխութիւնը: Ու տակաւին կը խօսուի Պապերու կողմէ եղած յանձնարարութեաններու մասին. որոնք էին Վերա-պետ յայդ քրիստոնէայ թագաւորներն ու իշխա-ններ՝ որոնք մէկ քրիկիկական փրկութիւնը կը սպասեցին: Մարդիկ ամենք՝ որոնք մէկ սրբութիւն ունեւին — փառն եւ դարմը, եւ մէկ միջոց իրենց մատակցել հասնելու՝ դաւն ու խաղաղամեմք: Եւ կան, խոսեցիմք՝ կրիկիկ, եւ տշխատ եւ գրուեցու-ցի՜լ զեղեցիկ ծանց իմ բոլորիմ:

Ու կարելի ի՞լլայ պաղարիմութեամբ գրել՝ թէ ճշմարտութեամբ ալ կարելի չեղաւ այդ անկումը խափանել...:

Նոյն այս չնչնակա էր որ կը դիմէր այժմ Երեւ-անքին, ի խնդիր հայ գրի եւ տպագրութեան: Ու, ինչպէս միշտ, ի՞նչ եւս պիտի մեծութեւ մարդոցմ՝ որոնք տակաւին էր իմ տաղէ հրահանգած էին առ-պագորդներն եւ արհեստանքներն՝ իրենց գիտու-թեան բացարձակապէս ոչինչ տալ տարեցիկին, Ռա-կանի մարդիկին:

*

Սակայն Ոսկան Լիվոռնո կամ Հռոմ դիմեց եր-
րորդ քայլ գլխավոր պատճառով մը հետ. այդ՝ տը-
պարան հետադարձ Մանդրիտամեն անելի մօտ վայր
մը փոխադրելու մտահոգութիւնն էր։ Մանդրիտամի
մէջ տպում գործը շատ երկար ծովային ճանա-
պարհորդութիւն պիտի ընէր, հասնելու համար թափ
Ջփուսիան կամ Կ. Պոլիսը. եւ ապա շարունակելու իր
թամբան դէպի Էյփածին, Նթ-Ջուզա կամ այլ
վայրեր։ Իսկ մնա՞ն երկուր յոգան մը բազմաժախ եւ
ու. արկածալի։ Ոսկանի տղան Աստուածաշունչներէն
մեծ մաս մը, ինչպէս ճանաչուաւ տպում այլ գործեր
փոխադրող առաջատարներ մը ընկերակցով՝ անագին
նիւթական վնաս պատճառեց՝ երեւանցիին հետագա-
յին։ Մինչ, Լիվոռնոյի, Հռոմի կամ Կ.Նիւտիի մէջ
հաստատուելով, անհամեմատօրէն մօտեցաւ կ'ըլլար
Հայաստանի եւ փոխադրութիւնն ալ կը դիւրանար։
Բայց Ոսկան չյաջողութեան իր ծրագրին մէջ եւ
Լիվոռնո վերադառնալով դարձեալ սկսաւ իր ջան-
քերը՝ ի ինչիւր նիւթական օգնութեամբ։ Երկար ա-
տեն մնաց այդ բողոքին մէջ, անգործ եւ անարդիւն.
որովհետեւ չկրկաւ իր ձեռնարկիլի գործին մեկն-
նակներ գտնել։ Արդեօք կարծիքի իշխանութիւն-
ներու կողմէ բանեցնուած ճնշումներ ազդեց հոգեւ
էին հայ վաճառականներուն՝ իրենց առանձնական ա-
ռուածներովներէն մանաւանդ ա՛յս առիթով ի յոյս
հանելու։ Վստահ ոչինչ գիտեմք. սակայն մէկ բան
որոշ է որ երեւանցի շատ դժուարութիւններէ ետք
միայն կրցաւ ապահովիլ նուիրատուութիւնը Ջու-
զայեցի երեք հայ վաճառականներու՝ Աստուածա-
շունչի տպագրութեան համար. Մտեփաննա եւ
նեց, Թեղորոս Գրուշեցի եւ Պետրոս Ջուզայեցի։
Ըստ պայմանագրութեան, վերաշինակները պիտի
հոգային Աստուածաշունչի տպագրութեան բոլոր
ծախսերը, վաճառումէն զոյացած գումարէն պիտի
վերադարձնէին իրենց յաւակցումը եւ շահը պիտի
բաժնուէր Ս. Էյփածինի. երուսաղէմի եւ Ուշիի
վաճաճեալն միջեւ։

Ոսկան երեւանցի շնորհակալութեամբ ազնի խօս-
քեր ունի Աստուածաշունչի յիշատակարանին մէջ.
պէրք այս վաճառականներուն հաջելին։ Սակայն տը-
պագրութեան այս շրջանին հետ կապ ունեցող ուրիշ
անձ մը՝ Թադէոս Բահմայ Համբաստան, ընդ-
հալաւալը շատ սեւ գործերով կը մերկայացնէր գե-
նունէ տաղաչափեալ եւ երկար գրութեամբ մը մէջ, ա-
րան պիտի անդրադարձնէր անիլի ուշ։

Ոսկան վարդապետ, հայ վաճառականներու օ-
ժանդակութեանն արտապնդում, երկար քափա-
ռումներէ ետք ի վերջոյ

ԱՄՍԻԵՐՏԱՄԻ ՀԱՅ 1684-ի աւարտին կը հասնի
ՏՈՒՐԱՆԸ

Մանդրիտամ ու անմիջապէս
գործի կը ձեռնարկէ։ Կարո-
պետ վարդապետ Աղգիրմագի, որ հաւատարմի էր
նուիրելով աշակերտմ էր Ոսկան երեւանցիին, ձեռն-
ծալ չէր մնացած Աւետիս Ղլիմենցի հետաձայնէ ետք.
սկսաւ իր առաջին «Շարական» տպագրութեամբ, ա-
րան համար անհրաժեշտ խաղերը փորագրելու տուած
էր կարճ ժամանակի մէջ։

Անցնելով գլխիւր Մանդրիտամի մէջ հաստատու-
ած հայ տպարանին՝ որ իր կեանքի քանի մը տարի-
ներու անհնկապ ընթացքին իսկ այնքան դժուար-
ութիւններ պատճառած էր Մատթէոս Թարեցիի եւ
Աւետիս Ղլիմենցի. ինչպէս Ռուս վառահարաբ կա-
րապետ վարդապետի, պահ մը հայք կը ծագէ Բէ-
իմչ ապահովութիւններ եւ յնարաններ ունէր Ոս-
կան վարդապետ։ Ի վերջոյ տաք մարդոց հետ
պիտի գործառնութիւններ ունենար, տաք հազի վը-
րայ եւ գրեթէ առանց ունէ ծանօթի կամ բարեկամի։
Ի՞նչ էր ներքական իր կացութիւնը։

Ս. Էյփածինէն հետք վստահաբար ոչինչ չեղած
էր. որովհետեւ, ինչպէս արդէն ըսուեցաւ, Մայր
Արար էմէ պարտեւրու տակ էր շարունակուող պա-
տեարագնքերու եւ ներքին դժուարութիւններու պատ-
ճառով։

Կար անշուշտ Լիվոռնոյի հայ վաճառականնե-
րուն խոսուածը՝ Աստուածաշունչի տպագրութեան
ծախսերը հոգալու։ Ոսկան իր յիշատակարանին մէջ
յտալէ չ'ընէր Բէ Լիվոռնո գտնուած օրերուն կըր-
ցած է գէթ լայնօրիկ գումար որ տառնայ անցնելու,
նախնական աշխատանքները սկսելու համար։

Աստուածաշունչի յիշատակարանին մէջ, իր ըն-
տանիքի անդամներ յիշելու տաճն կը գրէ. «...եւ
գեղարար իմ գնահատելէն գեղարարեցաւ առ Գրի-
տոս. որք ընչիւրէ մօր եւ զործա յայն»։

Հետեւաբար իր հանգուցեալ եղբոր դրամով է
որ կը սկսի գործունէութեան, միշտ անշուշտ յու-
սալով որ Էյփածինէն օժանդակութիւն կը հասնի.
որովհետեւ, ինչպէս կը գրէ Մարտիրոս մէջ 1673-ին
տպումէ Աւետիս ծամագիրքէն մէջ. «Բամիցս ան-
ժամ գրեցաւ առ իմ մեծաշուր եւ բարձրագահ իա-
րագետն Տէր Յակար, տեղակալ եւ առաջնորդ Սըր-
ոյ Էյփածին, տպագրիլ զԱպամատարան ատենի եւ
խոստացաւ առաջիլ զմեզման. բայց ոչ եղև, քանզի
ոչ միայն ոչ առաջեաց, այլև ոչ բաժնի կարաց օգնիլ,
վասն վրդավանցն որ անկաւ ի մէջ մոցին։ Վասն
այն եւ կարի սարկացայ վստմ պարտուցն որք ի
վերայ իմ բարգեցանք»։

Երբ Ոսկան կը ծամանէ, Ռախ կ'աւարդացնէ
կիսատ «Շարականը» (գործը եւ հատուցեալ էր միեւ-
չեւ ի զայն իմ ի կարգ չ'աւարտածանք, ինչպէս կը
գրէ Ոսկան Յոյն գրի յիշատակարանին մէջ՝ ալ-
մարկելով Կարապետ վարդապետի, ապա կը սկսին
Աստուածաշունչի տպագրութեան պատրաստութեան։
Անբաւական կը գտնէ Թարեցիի փորագրելու տուած
գիրքը (գիր գիրք Մատթէոսին յոյժ խոշոր էին եւ
անյարմարք)։ Եւ Ս. Գրիք պահանջները չգոհացնող
(ճանաչ գիր ոչ գոյր գիր վասն համաձայնութեան եւ
խորագրութեան), հետեւաբար կ'որոշէ Աւետիսի
շինելու տուածները գործածել («...եւ հոն սկսեալ
արարի տպիլ զրովմ գործ Աւետիսն էր յօրինեալ,
... հանի այսու բարձրգրի. որ յԱւետիսն էր յօրին-
եալ»)։ չորս ամսուան շրջանի մը փորագրելու կաւ տայ
Ռախ Ռաքի գրեթէ (հետեւեցաւ առանձն գետր գրեթ
իմով զայն)։

Մինչ այս պատրաստութիւններ կը տեսնուէին.
Ոսկան, անշուշտ աշխատանքի խանդավառութեանն

բռնուած, կը յաջողի ժամանակ գտնել եւ տպել «Այբբենարան» մը՝ որ ապահովաբար դասագիրքի կամ ուղեցոյցի դեր պիտի կատարէր, որուն կը միացնէր նաեւ «Բերեառնունակամ» մը:

Հետաքրքրական էր Ոսկան վարդապետի տպագրական թիւոյն գործունէութեան այս առաջին փորձը՝ «Այբբենարան»։ Կարելի է ըսել որ իբրեւ առաջին տպուած դասագիրքն է մեր մէջ, եթէ չհաշուենք Արգար Թոյրաբեգիի Պոլսոյ մէջ 1567-ին տպած «Փոքր Բերեառնունակամ» կամ «Այբբենարանը»։ Ինչպէս նաեւ Հռոմի Ուրբանոսեան եւ Փարիզի Արքայական կամ յայտարարներէ տարբերուն կողմէ եղած հստակոտոր հրատարակութիւնները:

Ոսկան վարդապետի այս հրատարակութիւնը կ'արժեւորուի եւ իմաստ կ'ընդունի ամբողջ համար՝ որ Ռայսանաշակը կու տայ ինտագայ իր գործունէութեան եւ ունենալիք ուղղութեան: Եւ իրաւաւ, երեսնացի միշտ հաղորդ մնաց մեր առօրեայ կեանքի պահանջներուն: Իր ուղղութիւնը երկու եւկղեցական պիտի ըլլայ՝ գոհացման տպելով «Սագմոս», «Ժամագիրք», «Մշտնոց» բայց մանաւանդ Աստուածաշունչ, մինչ միւս կողմէ կը փորձէր գիրքը մտնեցնել ու մտայնել դարձնել տոլորական հայուն, տպելով «Այբբենարան», Դարիթեցիի «Պատմութիւնը», հորինեցի վերագրուող «Աշխարհագրութիւնը», առակներու հաւաքածոյ մը՝ «Աղւտագիրք» եւայլն:

Եւ ասիկա՝ Ոսկան երեսնացիի գործին փառք կը կոչուի ապեռնովաբար: Իրմով է որ աշխարհիկը մեզու կը գործէ տպարանէն հերս եւ գիրք կը դառնայ խորհրդատու եւ ընկերը հայուն: Թուվհետեւ ճիշդ է որ Աստուածաշունչ տպելով Ս. Գիրքը վար բերաւ գրակալին ու մտնեցնուց բոլորին, առ զայն այդ «բոլորը» հաստատօր հաստ որ մը գնելու ո՛չ կարողութիւն եւ ո՛ր ալ տարմադրութիւն կըրնար ունեցած ըլլալ... Մինչ այդպէս չէ պարագան իր հրատարակած միւս գիրքերէն շատերուն՝ որոնք փաբանաւալ, գրգանքի մէջ սեղմուելիք գրեցականք են յաճախ, այս անգամ իրողով մտայնելի բոլորին:

Այս ուղղութիւնը շարունակուեցաւ, Առեղծբարտմէն ետք նաեւ Մարտիրոս մէջ, իր եւ իր յաջորդներուն՝ Ստեղծման եւ Նախքի կողմէ, ինչպէս նաեւ իր գրաշարներէն Մարտեան վաճառեցիքի միջոցով՝ կրկին Անդերտատի մէջ:

Նման ուղղութեան մը եւ ամբողջ յաջադ բերած յաջող արդիւնքին ու վատակին պատճառով է մանաւանդ որ Ժե. դարու վերջին կէսը նշանաւոր կը դառնայ հայ տպագրութեան պատմութեան մէջ եւ կը համբաւեալ անցման շրջան մը տպագրութեան սկզբնական, ճախնական ու անկազմակերպ վիճակէն՝ ղեկի դարձադարձութեան, ծրագրութեան եւ նպատակաւոր հրատարակչական գործունէութիւն: Այս վերջինը երեսնացի տարի գալ մամուլադարար Կ. Պոլսոյ մէջ եւ պիտի շարունակուի մինչեւ Ի. դարու առաջին երկու տասնամյակը:

Կոթազական գործ մըն է Ոսկան երեսնացիի

տպած Աստուածաշունչը, իր ժամանակի մակարդակով գրեթէ ամբողջ իտալա-թուրք, որ անմահացուցած ԱՍՏՈՒԱՄԵՆՈՒՆԷՉ է զայն ստղծող, ամբողջ քալական օժանդակութիւն ըմբռնողներուն եւ ամբողջ համար աշխատող հստակաւ արհեստարարներուն անունները:

Մտն 1470 մեծողիւր եւ երկուսն էրեք բազկացած, լաւագոյն բուրքի վրայ տպուած եւ անիլի քան 150 մկարներով, Ոսկանեան Աստուածաշունչը որպէս գեղարուեստական ձեւաւորում եւ տպագրութիւն՝ անթերի է եւ ահաւոր աշխատանքի արդիւնք:

Գործարարաբար զարդերը եւ մկարները հայկական դրոշմ չեն կրեր եւ ձեւով մը կը նուագեցնեն արժէքը այս հրատարակութեան բարձր արժեքը համար՝ որովհէտ կը փափաքէր հայկականութիւնը պահել անմեծութեամբ Սկան զիրքերու սկզբնաւորութեան առաջին տողի բառերը կատարուած են հայկական մանրամասնութեամբ տունուած թռչնագիրներով, ընդհանրապէս ճշայնով եւ յարմար դաստիարակութեամբ: Նկարները գործն են գոմարան օտար մկարիչներու, մասնաւորաբար Ալլախիյի Տիրիւի՝ Յայտնութեան գրքին մէջ: Փորագրութիւնները կատարած է Բրիւսթօփէլ վան Սիխիւ: Սակայն յստակ է որ այս նկարները Ոսկանի կողմէ եղած մանաւոր պատուերի մը արդիւնք չեն: Ան գնած ըլլալու է գտնեմ, ճոյն-իսկ պահելով շատ մը մկարներու մէջ երեւցող լատիներէն Ա, Բ, Գ եւայլն գիրքը՝ որովհէտ օտար երեստարակութիւններու մէջ ապահովաբար բացատրութիւններու քանակներ էին: Ինչ որ սակայն հասկերեւ է, այդ՝ Ոսկանեան Աստուածաշունչի նկարներուն ձգած ազդեցութիւնն է հայ հետագայ տպագրութիւններուն վրայ: Այս ուղղութեամբ մասնագիտական առաւելմասիրութիւն մը մեծապէս հետաքրքրական եւ օգտակար պիտի ըլլար:

Ձանց կ'ընենք յօտի Աստուածաշունչի խրատագրած մտքեր, քանի որ այդ ուղղութեամբ մանրամասն բացատրութիւններ տուած է երեսնացի յիշատակաբանին եւ իր ինքնակենսագրութեան մէջ (երկուսն ալ կը տպուի «Միմիոն» մերկայ թիւով): Նկատելի կ'ընէ իր կատարած քաղաքականութիւններուն անընդունելի ըլլալն է ռեակցիոն հարապատութեան եւ յստակութեան ու մարքութեան տեսակէտէն: Եթէ պայմաններն ու շրջակայքը, Նոր-Ջուրի եւ Էլիմանքի մէջ իրեն անիլի ինքնակենսականութիւն եւ իր գիտութեան վրայ հաւատք մերկայութեամբ ըլլալն է թեմայ յատարել Պրոմալիի հայեցողութիւն: Սակայն, ինչպէս Գ. Լեւոնեան կը շեշտէ, Ոսկան երեսնացի իր քաղաքականութիւններուն կամ ինքնագիր աշխատանքներուն համար չէ՝ որ կը յիշուի իր փառք՝ Անդերտատի Ս. Էլիմանքի եւ Ս. Մարգրիտեան տպարանն է եւ անով մեր տառագրած ծագողութիւնը ըմբռնուած գիրքերու խումբը, արդիւնք՝ անմահագի մոլորաբերումի եւ անսահման սիրով:

Քանի մը քանակներն քաճում արարութեամբ մը յայտարարած են թէ Ոսկան երեսնացի ներքին

պէս յարած էր կաթոլիկ դաւանանքին և նոյնիսկ առիթով մը դաւանութեամբ քուգր մը գրած: Բազմաշարքաբ վարդապետին կնամբը մէջոնդն է, ինչպէս մանուսկր թուրքի տեսողութեամբ առջեւ կը գտնուի իր վաստակը, իր տղած գիրքերու խումբը. ամենց մէջ չկայ գիրք մը որ հսկանակ ըլլայ Հաստատանայց Եկեղեցիի դաւանանքին ու հաւատալիքին: Իսկ կաթոլիկներու վրայ իր ունեցած վստահութեամբ և իր զբաղեցմանքին ստացած հարուածներու պատմութեամբ մէջ պէտք է փնտռել

Եւրոպան, մինչ Ռուսիան և իր նմանները նոյն այդ Եւրոպային մէջ կը հարուածուէին ու տկար մարմնով կը ճգնէին դէմ կանգնել իրենց խեղճուկ տղարանները լոնցնիլ աշխատողներուն:

Իսկ այդպիսի աշխատանք տանող մըն էր ամբ Թադէաս Բանմայ Համագտակեան, որ Աստուածաշունչի տղազրուքեամ աւարտին (կը սկսի տղաւի 1666-ի Մարտին և կը վերջանայ 1668-ի Հոկտեմբերին) կը ժամանէ Ամստերդամ և կ'ընդունուի տղաբանէն ներս որպէս աշխատող:

«Աստուածաշունչ», Ամստերդամ, 1668:

միայն ոչբնորոշիմը այն ճակատագրին՝ որ կը բռնադատէր Երեսնցիի նման հայրենասէր բարձրասիրեան եկեղեցականի մը՝ առօր տակ առնել Հաստատան, Իտալիան ու Ֆրանսան՝ շոգ մը լոյս և ուսում գրկելու իր խեղճ հղաւորներուն, որոնք կը տուայտէին իտալի և արիւնի մէջ: Կը տուայտէին ու ձեռք կը կարկառէին դէպի քրիստոնէայ

Առանց ճկատի ունենալու այն պարտիքը որոնք երեւոյնտէ կը դիզուէին Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգիսի տղաբանին վրայ, և տկար ՈՍԿԱՆԱՆ յոյս մը միայն սնուցանելով քէ էջ-Գիւրգիւր միածնէն և վաճառելի գիրքերէն ճիւղական օգնութիւն մը կրնար հասնիլ. Ռուսիան վարդապետ և իր հաւատարմները

անգուլ կ'աշխատին, տարին մօտավոր հաշուով երեք-չորս գիրք հրատարակելով: Տպուած «Շարահ» կանցանքում, «Սաղմոսներում», «Մշտնջենքում» մէջ յիշատակելի է Նոր կտակագրանի տպագրութիւնը, որ, ծաւալով համեմատաբար փոքր, շատ ձեռնատւ կրնար ըլլալ առօրեայ գործածութեան համար:

Կարեւոր է խորհմանքի վերագրուող «Աշխարհագրութեան» տպագրութիւնը (1693), խորհմանքի մինչ այդ գրեթէ մոտացուած մատենագիր մըն էր, գրիքէ տնտեսութեան, եւ Ոսկանի շնորհիւ հետաքրքրութիւնը կը շատնար իր ամուսնին ու գործին շուրջ: Ամօքներուամեծ տպարանն է որ, Թովմաս Եպիսկոպոս վանահայրէջի ջանքերով, 1695-ին կը տպէ Յոյն հեղինակին «Հայտն Պատմութիւն»ը, «Ազգայնականութիւն տոհմին» Յարեքեան, յօրինելու ի Մովսիսէ խորհմանքու ընդհանուր խորագրին տակ:

Իսկ բոյորովին ճորտութիւն էր տպագրութիւնը Առաջին Դարկիճեցիի «Պատմութեան» (1698): Հեղինակը տակաւին ողջ էր տպագրութեան միջոցին (կը վախճանէ 1670-ին եւ կը թագուի էջմաշքի մէջ) եւ իր պատմութիւնը ճկարագրութիւնն էր ժամանակակից ղեկավարու եւ ղեւհեալ: Դարկիճեցի յստակ ձեռք կը ճնկայացնէ մամուլանոյ՝ այն ղեւհեքն ու պարզանքեր, որոնք պատմաբանով կարողիկ եկեղեցիին կողմէ ժամայ եկեղեցու գրիկն» առաջնորդանցու լեհատանի հոն հայ գաղութը: Այս գրիկն առիթով է որ Ոսկան Երեւանցիի հանդէպ անգիրագրութիւնն ու թշնամական վերաբերումները կը օրօւի անմեղ կզգով՝ որոնք բուսմաբի պատմութեան ունեին Ամօքներուտի հայ տպարանին խափանումը տեղաւոր եւ այդ նպատակով աշխատուի:

Դժբախտաբար մեր մատենագիրներն ու ժամանակակից գրագիրներ հրատարակութեան տալու Ոսկանն ուղղութիւնը տէտէ եղած ջանքով չշարունակուեցաւ հետագային. շատ էջն են մեր տպագրութեան մատենագիրները մինչեւ Միօթարեանն: Անոր տպարանին հետատանումը Ս. Ղազարի մէջ:

*

Բայց, բոլոր այս հրատարակութիւններուն առերեք, աւելցած էին տպարանին պարսկերէ եւ Ոսկան Երեւանցիի հասած՝ ճիւղական անապահովութեան ծայրակէտին: Ինչպէս 1688-ին տպուած «Նոր տպարարանի» յիշատակարանն էլ յայտնի կ'ըլլայ. կապարան փոխանցուած է Շաշախանի իմայ Կարապետի բանին տպատարանի, որոշ չէ թէ ինչ պայմաններով:

Դեպի Ճմիւնմիտ եւ արեւելք զբնուած գիրքերու վաճառքէն գոյացած գումարները չեն փոխանցուի կանոնադարար, եւ իրարեւելի ալ ամապահովութիւնն ու վստահեցնող (ինչպէս յիշեցինք՝ Աստուածատուն) եւ այլ գիրքեր փոխադրող առաջատանում մը կ'ընկղմի) սնանկութեան դուռ կ'առաջնորդեն տպարանը:

Ոսկան արդէս միակ էի՝ կը վճեն տպարան փոխարքի այլուր, Հոյսանտայէն դուրս, պարսա-

պահանջներու հետադարձեան տեսմանն հետ: Այս նպատակով ալ, տպարանի մը կը զրկէ Փարսիայի Թագաւոր Լուի Ժ.Ի, բնծայելով ճանի իր տպած Աստուածածնայէն օրինակ մը: Լահուլ որ իր Յուլիքը բնդումուած է, հապնելով կը մեկնի Փարսիք եւ արեւելագետ փրանսացի մը միջնորդութեամբ կը մերկայամայ Քարեն- Բագուտին, կը մերկայացնէ իր խնդրանքը՝ փրանսական հողին վրայ տպարան հիմնելու եւ կ'ընդունի համապատասխան արտօնութիւն:

Բայց այդ արքայական արտօնութիւնը առանց պայմանի չէր. Ոսկան կրնար տպել ինչ որ կը փափակէր, պայմանաւ որ տպուած գիրքերը «հոռու» կամ ուղարկուաւ կրօնին եւ հաւատալիքներուն հակառակ բան մը չպարունակեն, ինչպէս պիտի կարեւոր կրօնական մեր ծեսերուն եւ դաւանութեան հետ առնչութիւն ունեցող ժողովուրդները, «Շարակիւններ» ու «ժամագիրք» տպել՝ առանց առաջարկուած պայմանին սահմանէն դուրս ելլելու...: Այստեղն ալ կը սկսի Ոսկան Երեւանցիի յորքերուն մը, որ զինք հանի մը տարիէն գերեզման պիտի տանէր:

Եւ այսպէս, պայմանաւոր արտօնութիւն մը գրաւանին մէջ, Ոսկան իր տպարանը կը փոխադրէ:

Բայց փոխանակ Մարտիկոյ, որուն ԹԱՎՈՒՄԱՆՍԻ ԿԱՆՈՆ համար փրանսական իշխանութիւն- ՏՊԱՐԱՆԸ մերէն արտօնութիւն ստացած պիտի ըլլար, կ'անցնի Լիւդուիգ: Այսպէս:

Նապէս անբացատրելի ճկատուող այս քայլը ամբողջաբար՝ որ թերեւս կը յուսար տեղակէ հայ առեւտրականներէն ճիւղական օգտուի եւ իր տպարանին տնտես ու անմասնակցի կացութիւնը գէթ ժամանակաւորապէս բարելաւէ:

Իր այս փափակին մէջ եւ կրնար մտացած ըլլալ թէ տպարանը փոխադրած էր կարողիկ ֆալաֆ մը, ուր պատկան մուրաբի կրնար ամենէն զօրաւոր ազդեցութիւն մը բանցնող՝ ֆաղաֆային իշխանութիւններուն վրայ եւ խափանել Ոսկանի գործունեութիւնը: Եթէ բողոքական եւ ազատամիտ Ամբագրատմը մէջ իսկ Հռոմ կրնար իր ազդեցութիւնը զգալի դարձնել, որքան աւելի դժուար ու գրեթէ անտեսելի պիտի ըլլար հետաւարար Երեւանցիի եւ իրենցներուն վիճակը՝ Լիւդուիգի մէջ:

Այդ կացութեան մասին ցուցաբեր մը կրնանք կապել՝ Ոսկան ունեցնող հոն տպած իր գիրքերը. «Էրազմապետութիւն Բրիտանական», «Ռոքեդուս Բիլլարմինոս», Թարգմանուած Բարսեղ Վրդ. Կոստանդնուպոլսեցիէ. տպուած 1670-ին՝ այսինքն Լիւդուիգ փոխադրութեան առաջին տարին եւ ապա, նոյն թուին, «Պարտիք հոգեւոր», Թարգմանութեան Թովմասէն Վրդ. Կոստանդնուպոլսեցիի, որ աւելի ծանօթ է Հռոմ կուգումով: Այս վերջինին հանգիպելու առիթ պիտի շունեմանք աւելի վերջ:

Հետեւանք երկու գիրք՝ որոնք շեղած մը կը նշանակեն Երեւանցիի մինչեւ այդ առնել բանած ուղղութեան: Ոմանք այս գիրքերու հրատարակութիւնը (կարողիկ գրումներ) բարեբեղ մը կը նշանակեն Ոսկանի անուան, պատմադաստիւնը որ աւելի կ'ընթացէր ազատամտութիւն եւ ազատաշ-

հալածվան Երեւանցիի կոչմամբ. Ոսկան, կը արտամարա-
մանն այսպիսիներն, հայկազան իր դէմ եղածն շնու-
մանմեկնէր, ունէր լայնախոնարհօքնը իր պարամուն-
է հրատարակելու կարգիդի դաւանաւթքանն պատկանազ
գրիքքը: Մինքն չեմք խորհիք թէ մնամ ազատամուտ-
ւին մըն է պատճառը այս գոյգ գրիքքին հրատա-
րակութեանն. երբ պարտաւորն տակ ից հեծէր տղա-
րանը, Ոսկանը Վարդապետ ինչպէս կըմար հրատա-
րակից գրիքքը՝ որոմք իրենց ընդամենակուրթեմք
ն հեղինակմենքով ո'չ մէկ ընդունաւթքանն պիտի
գտունէին հայ ըմբերցոյցներուն կազմէ: Իրականա-
ւթքանը տյն է որ Երեւանցի իկողմայի մէջ տարի-
ւոյն տ'ըր տոցի այդ գրիքքը, պարագայէն Հռոմէոս-
կան ուղղափառ կրօնինն հաւատարալիքներուն հա-
կադակս ըամ մը չհրատարակելու մտտեղզութեամբ,
Յուդիսի թր տակակման Ֆրանսն չէր տեղադիտուած:
Այս կը փաստէ մանաւանդ գրիքքերուն վրայ դոր-
մքած լատիներէն յայտարարութիւնը՝ Հըրամմաւ
Իմեւտարացք: Իրեմին հայ գիրէք գրաքննութիւն
կ'եմբարկուէր, ն կարալի է եղրակցեմին թէ ի'նչ
նեղմտութիւն հն անգիւղարութիւն կըման թիադրիչ
ազմերը եղած ըլլայ «Երեւանուրքներուն» գրիքքեր
քննիչու գործողութեան ընթացքին:

Ի՞նչ կարելի էր սպասել մեման պայմաններէ: Ունակ, որ 1988-ին 1989 թուորներուն երկուստեան հեռակէ աւելի գիրքեր յայտ գտնայուն էր, կը դադրէ գործելէ: Ա՛յ չնճէ կարգաբ գիրքերու առուումաթիւը- թիւիւն վրայ՝ շերտ տպարանում Սրբոյ իւրմանալի էր: Երբայն Սարգիս Զօրավաճի: Թիւերն ինչ տառապանքներ կրեց ամ խիճառելի էր գծախոս օրե- ուն, եւ թիւերն աղճատութիւնը որա՛մ մաշեցուց զինճ և կրե՛նք անոր խաճի:

Մտաւորապէս 1872-ին տեղադրւմը կը փոխադրուի Մարսիկի, ճոր՝ ինձանդով վերսկսուի աշխատանքը։ Յայտնի չէ թէ ուրիշ էր ի՞նչ միջոցներով կը հոգայ փոխադրութեանց ծախսը (որ մեծ գումար էր պէտք էր ըլլար) եւ մասնաւոր ինչ-պէ՛ս է որ կրնայ տպագրական ճար Կոնստանդնուպոլս վերսկսել։ Կրնան յիշեցնիք թէ Յակոբ Կոնստանդնուպոլս օգնութիւն չէր տաւած եւ թէ Վանայ այն եւս կարի ստրկացայ վասն զայն պարտուցն ղրք Վերայ իմ բարդեցանք։ Ուրեմն իրեն կը մնար մէկ խոտրայ միայն։ քննեքամայ Թաղուտ Բանամայ Համադասայեանք։ Համադասանութեան պայմանները ետեւեալներն էին. տպարանի ստորոպ ծախսերուն համար իւրաքանչիւրը սկզբնապէս պիտի տրամադրէր 1000 դահեկանը. Ոսկւն մարդաստեղ պիտի տայեիր սըրբազանդի իրաւունքն եւ որպէս վարձք իր այլ ոչ խաւանքի՜ն՝ տպարան գիրքերէն պիտի ստանար 350-ական օրինակ. իսկ մնացեալներէն գոյացած շահն պիտի տամուրէն իրենց պիտի։

Հուս առնաբաժնու է շնչտուկ վերայիշեալ տա-
մադրութիւններէ մին՝ *արարողութեան իրաւունքը*։
Յայտնու է որ արարողութիւն ընելով Ոսկան ի Հա-
մադասեան պարզ ստանալի փորձերու ուզգարու-
իւմ կամ իրենցականերու արբարութիւնը չի՞ն հա-
կմար, այլ ձեռնով տը՞ տուտու գիբիւնը ընտրու-
թիւմ, ճիւրջութիւն զատարտում, յաւիտամով կամ

կրճատումներ ընկու արսոնութիւն. մէկ խօսքով՝ գիրքերու խմբագրութիւն: Այս ձեւով, Ռուկմա տը-
զարանին մէջ ունեցած իր պատասխանատուութիւնը
պահած կ'ըլլար եւ Համագասպեան միայն ճիշտ-ազան
անհրաժեշտ պայմանները կը ստեղծէր:

Ո՞ր էր սակայն այս փոփոխումն, որ Ոսկանին տը-
պարանիմ մէջ արհեստաւոր մը ըլլալով համըրդեալ
կրնար 1000 դանիստով տրամադրելի ու ընկեր դառ-
նալ... , մինչ միւսները՝ Կարստեանը, Վարդապետ,
Սողոմոն (Ոսկանի բնորոշին) եւ Մատթէոս վա-
նամուղեցի իրենց օսեմօրեայ հաջը հազիւ կրնային
մտնել:

Հայ տղագրութեան պատմութեան մէջ ունի նման մըն է Թադէոս Բահանայ Համազոտագեան. որ պատմաւ կը նկատուի Ոսկանի տղա-

ԹԱՂԻՆՈՄ բանին կործանմանն և նշանիմբ տը-
 ԳԱՆԱՆԱՅ պապոյիչին մեծամտանակ վայելեալու-
 մին: Այս բանանան ձգած է տաղա-
 չափեալ ընդարձակ գրութիւն մը՝ Գափտաւթիւն
 Պետրոս ասոց գեօտւոյին ծայոց, և երկու ընկերացն
 Բռնեշնց զեւդորստն, և խմենց տեսեալութիւն Վր-
 անացի: Այդ երկին մէջ, զոր իր բէ գրած է
 բանտէ ելլել խոփ, Բրամաստեղծականն ոճով կը
 պատմէ թէ ինչպէ՛ս Ոսկան իրեւանքի կազմ է ի-
 վանց զրկուած է Աստուածա՛յունչի տպագրութեան
 ծայեց հագցող երեք վանտաղականներն մօտ, թէ
 ինչպէ՛ս այս վերջինները զինք կողպարած են ու
 բառտ մտերի տուած, և ե՛ր ի՛նչ նեղութիւններ կրած
 է այս անտիպ:

Ըստ իրեն՝ Ամսդերտամ կը հասնի 1668-ին, երբ արդէն Աստուածաշունչի տպագրութիւնն իր աւարտին հասնելու մօտ էր:

«Հազար հարիր տոմն եւ Խօթի,
Եւ ի յաւսնամն յույսիս,
Քսան եւ չորս օրն արբաթի,
Անդէ՛ն գործ ինձ ինձ պատահի.
Ի պատճառէ առնուորի,
Ընդ որս եւ ի զմիւսնիոյ ելի.
Գնալ յեկիրիմն հօլանտայի,
Սա ռուս մեծի վարդապետի,
Տնտան ուղարկալ մերս քարգմանչի»:

Քահանայ մը հետեւաբար, որ չի պատճառէ առեւտրային երազումները կը չստիպի: ... Իր այս իմէն մանածաթաղային սակայն յաւիտէս է, երբ մանաւանդ նկատի ունենեմք որ իր շատեղագործութիւնը՝ բաժնուած է յայն շրջանակի կը վրայ եւ բռնում է մտնենք փոքր մանքամամաշիկներուն անցում: Ո՛չ մէկ ձեռով ուրեմն կը պատճառաբանուի իր Ամսոյերեւում զայր եւ Ռակային հետ ծանօթութիւնը հաստատուի: Ըստ այս մարգում, Ռակայ կը պատուիրէ իրեն Լիվոնոն երբայ եւ վաճառակամներուն հետ տակաւի հաշիվները մտքի: Լիվոնոն հասնելով անանցելի կը խաբարէ եւ առանց որեւէ գումար ստանալու՝ ամռնց կը յամձնէ համապատասխան ստացուի: ... Երբ ձառտումը կը դիմէ, զի՛նք էր բաժնետիրին եւ բազմաթիւ յարչաբաններէ նսէ կ'ըն-

մուտքեանք կնիքի տպագրական գործարանը, և սեմետկայի դատարանին փոխանորդ մտցրնել ի սուս վախճանելոյն»։ «...Սակայն թաղէի մտաց խոր-կուրդք հոն չէին, որ ինչպէս քսիմք՝ իր Յիսթական շահէն աւելի նպատակ ունէր տպարանին խափա-նուով քան ամոր վերահաստատութիւնը...» Ենեն-կայի փոխանորդին դատարանն զիմելով՝ ամբաստա-նութիւն ըրաւ արդէն ի Յակոբայ (մեր վերել յի-շած է ձուլվել է, քննիչ կարգուած է Լոսով կողմէ) քա-համայն է քննուած ժամագրոց վրայ, իր ք-է տակա-ւին կը գտնուին ի մտ հերժուածողական բառեր, հակառակամարտք ուղղակիա հաւատոյ...» (էջ 117-118)։

Ինչ կարելի է աւելցնել այս դատապարտող խօսքերուն վրայ, քան այն՝ որ Ոսկան, իր ազնիւք ժամագրքին առնչութեամբ յարաբերուած բիւրաւոր դժուարութիւններուն և մասնութիւններուն պատ-նասած վիշտերէն յոգեմբեկ, կը վախճանի 1674-ին, բոլորովին ամուրք ու անգաշտական ձգելով իր Էն-Պրոքին Սոզոմանը և տպարանին ամենէն հաստա-րիւք հերքումներէն մին՝ Նասիպ Գրիգորեանը։ Գերեզ-մանն իսկ ամլայտ է այժմ։

1674-1683 տարիները կ'ըլլան անարդիւն և վա՛տ պայմաններու երկար օրեր, երբ թաղէու Լանա-գասպանի անօրէնութիւնները ՏՊԱՐԱՆԸ ԱՌԱՆՆ ԿԱԳ ԳԵՐԱԳԱՆՑԻՆ ԵՐԻՅ ՈՍԿԱՆԻ հայ մը՝ կարողիկ թովմաս քահանայ Հայրապետեան, որ իրեն գրաքննիչ կը դիմէ նոյնիսկ Լոսով գա-մացնող ծայրայեղութիւններուն...։ Խեղճ մեր ճժա-մագրիչք տարիներով կը մնայ կիսատ, կը պտրտի դատարանէ դատարան և 1674-ի հատորը լոյս կը տեսնէ ...1679-ին։

Մինչ այդ, տպարանը, գլխաւոր քանկերով Սո-զոմանի և Նասիպի, կը հրատարակէ քանի մը գիր-քեր... կցուած ցանկէն կարելի է գտալափոր կազմել

անոնց պարունակութեան և արժէքին մասին։ 1676-ին կը տպուի «Մաշտոց» մը։ Նոյն տարիքիւր կրող էր բացարձակապէս նոյն տպագրութեամբ «Մաշտոց»-ը կը եր Խանդակիմ, որ տպուած է «ի Զմիւռնեայ», ըստ ուսման»՝ Մարտիկոյ տպարանէն գրաշար Մկրտիչի կողմէ։ Ըստ բանասէներէ ա-մանգ՝ գիրքը տպուած է Մարտիկա, ապաւն գրա-քննութիւնն ու կրօնական իշխանութիւնները խա-րելու համար ամուսնաբերքին ստակ տպագրու-թեան վայր դրուած է Զմիւռնիա։ Մինք քէական կը գտնենք այս կարծիքը և կը խորհիմք քէ Զմուռ տը-գագրութիւն մը իրապէ՛ս կատարուած է Զմիւռնի-մէջ, որովհետեւ Ոսկան և իրենները յաճախ կապ մը ունեցած են այդ քաղաքին մէջ։ Որինակ, նրու-ազէմի Ս. Յակոբեանց Զեռագրատան բիւ 186՝ ձե-ռագրեմ մէջ, քիւ 53ր մասակ մը կայ, գրուած 1672-ին Գ. Պալսէն. հետեւեալ մակագրութեամբ. «Պալի գիրն է որ գրեր է Իզմիր Ոսկան վարդապետի եղբոր որդայն Սոզոմանին ու Աւետիքիին»։ Կը Էշա-նակ է այդ տարիքը անին Աւետիք և Սոզոման Զմիւռնիա կը գտնուէին, մեզի անմոծօք պատճա-ռով մը։

Սակայն, ինչ ու եղած ըլլած պարագաները՝ այս խումը մը ճուրղայներուն համար շրջան մը ետք ա՛յ անկարելի կ'ըլլայ զիմարդի Մարտիկոյ Արքեպիսկոպոսութեան և կամ այլ գաղտնի աւ-ծերու մեքիմայութիւններուն և խափանարաւ-րիւններուն։ Խումը կը սկսի ցրուիլ և 1683-ին արդէն յաւել գոցուած է Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի բեղուն տպարանը. այն՝ որ նոր էջ մը բա-ցաւ մեր տպագրութեան և՛ մշակոյթի պատմութեան մէջ, և որուն ծառայողները՝ Մարտիք, Աւետիք, Ոսկան, Անդրիանակի, Սոզոման, Յօհան, Մատթէոս, Նասիպ, Մկրտիչ և ուրիշները՝ դարձան սեմանիի տիպարներ. ամենամուրումի, ազգասիրութեան և հերետալութեան։

Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի տպարանը, իր գործունէութեան մօտ քան տարիներուն ընթացքին, լոյս ընծայեց հետեւեալ գիրքերը.—

ՔԱՂԱՔ	ՏԱՐԻ
Ամառնորտաւ	1685
»	1686
»	1686
»	1686
»	1687
»	1687
»	1687
»	1687
»	1688
»	1688
»	1688
»	1689
»	1689
»	1689

ԳԻՐԷ
Շարակնոց
Արքեպիսկոպոսական և բիստոնական
Աստուածաշունչ
Փերականութիւն
Ժամագիրք
Մաշտոց
Վարդապետութիւն բիստոնական
Գիրք Ազօրից
Ազուէսագիրք
Նոր Կտակարան
Տօմար
Պատմութիւն (Ա. Գարիբեդէ)
Շարակնոց
Տօմարայց

Լիվոնո	1670
»	1670
Մարսիլիս	1673
»	1673
»	1673
»	1673
»	1674
»	1675
»	1675
»	1675
»	1675
»	1675
»	1676
»	1676
»	1676
»	1676
»	1677
»	1683
»	1683
»	1683

Վարդապետութիւն քրիստոնէական
Պարտէզ հոգեւոր
Ժամագիրք Առեմի
Գրքուկ կարեւոր ա
Սաղմոս
Նարեկի (կիսատ)
Ճարտասանութիւն (Հոյով)
Գիրք Այրարեմից
Արեւստ համարողութեան
Պարգատումար
Կանոնի գրուշութեամբ պահելոյ գտնմն
Գրքուկ կարեւոր
Մաշտոց
Նուագարան երանուելոյ կուսին
Սաղմոս
Ալիւն հոգեկան
Ազուէագիրք
Պարտէզ հոգեւոր

Ահագին վատակ մը արդարեւ, քէ՛ իբր որակի եւ քէ որակէ քանակ, որ պիտի կարենար փստէր կազմի հայ որեւէ տղարանի:

Աւելի վերջ, 1685-ին, Մատթէոս Վանանցի վերադարձաւ Ամսոյիտում եւ սկսաւ հրատարակութիւններու. որոնց ծախսը չկրցաւ սակայն հոգալ: Մեկնեցաւ Հայաստան եւ տարիներ վերջ, 1690-ական թուականներուն, դարձաւ հո՛ւ այս անգամ ընկերակցութեամբ Թովմաս Եղօ. Նուրիջանեան եւ Ղուկաս իր ազգականներուն. որոնք, ընտանեկան եւ բարեկամական համարաշի մթնոլորտի մը մէջ կրցան տպագրական մօր եւ արժէքաւոր շարժում մը ստեղծել, որ երկարեցաւ մինչեւ 1713. Թովմաս Նուրիջանեանի վախճանումէն բաւական ետք:

Սակայն վանանցիներու այս շրջանը կը կազմէ առանձին գլուխ մը հայ տպագրութեան պատմութեան մէջ եւ ճիշդ է մասնաւոր եւ անցատուումնաւորութեան:

*

Ջանդաղութիւններով եւ դժուարութիւններով ծնաւ հայ տպագրութիւնը: Սակայն հայը առաջին օրէն սիրեց տպուած գիրքը. փարեցաւ ամօր եւ ի՛րը ըրաւ գայն, իր մտերիմը. իր խորհրդակամը, իր անառժանեի ընկերը. քերեւս ասիկա ամօր համար՝ որ վշտի ու տառապամբի մէջէն ծնած ըլլալով՝ աւելի սիրելի էր մեզի համար ու քանկագին, արեւմտիկ եւ պայքարով ձեռք բերուած:

Յովնանէս Ջուլայացի, 1643-ին իր տպած «Սաղմոս»-ին յիշատակարանին մէջ, խօսքը ուղղելով իսլամաւոր Կեսարացիի եւ գրքին ակնարկելով կը գրէ. «Վասն որոյ, բնութեան լիցին Տեառնդ իմոյ

վատակ ծառայի քոյ, իբրեւ նուէր անձնուէր, վանեղի մտեալ որպէս ի պատիւազօր, իբրեւ արեւմտ ստացալ զսա»: Նոյնը եղաւ պարագան բալո՛ր մեր տպագրիչներուն, որոնք պայքարի մտան եւ արեւմտիկ շահեցան այն էիջ՝ զոր օտարացիներ արտօնեց մեզի շնորհել:

Այդ պայքարողներէն էր. քերեւս ամենահերոսակամը, Ոսկան Վարդապետ Երեւանցի. որ տրպագրական իր կարճ գործունէութեան իւրաքանչիւր պահի եւ իւրաքանչիւր վայրկեանը վերածեց ոսկիի. ու մեզի ժառանգ ձգեց անգին հարստութիւն մը:

Հիմա, գիրքի առատութեան այս օրերուն, նոր իր տպածները երեւութապէս կարծեցուցած են իրենց անմիջական արժէքն ու կարեւորութիւնը, երեսնացիի դէմքն ու մտքաւաճառը մկրտելովն է որ կը յառնէ մեր աչքի եւ իր միշտ կենդանի ոգին կու գայ ոգեւորել ու խանդավառել մեզ, մեր կեանքներ իմաստաւորել, գոյն ու ձեւ տալ անոնց, եւ գրաւել մեր բազուկները յանուն այն բալորին՝ որոնք սուրբ էին Ոսկան Երեւանցիի եւ իրեններուն համար, որոնք սուրբ են տակաւին իր ժառանգողներուն՝ մեզի՛ եւս:

Զրճուելու եւ հպարտամալու լաւագոյն առիթ մըն է Առնուածաշունչի հայերէն առաջին տպագրութեան մերկայ երեւոյթութեան հաջորդ:

Հպարտամալու բայց մասնաւոր խանդավառելու՛ ալ այն սքանչելի եւ բացառիկ իրագործումով որ Ոսկան Վարդապետ Երեւանցիինը եղաւ, եւ որ մե՛րմ է այժմ՝ իբրեւ մեր Ժողովուրդի հոգիին եւ իմացականութեան ամենէն հարագատ արտայայտութիւններէն մին:

ԱՐԱՑ ԳԱՆՔԱՅԱՆ